

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

ЛУТАЄВА Тетяна Василівна

УДК 378:61(477.52/.54)(091)«18/19»

**ПЕДАГОГІЧНА Й ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
НАУКОВЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ – ФУНДАТОРІВ МЕДИЧНОЇ ТА
ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(XIX – поч. XX ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Троцько Анна Володимирівна.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
Голубнича Людмила Олександрівна,
Національний юридичний університет імені
Ярослава Мудрого (м. Харків), професор кафедри
іноземних мов №3;

доктор педагогічних наук, професор,
Шпак Валентина Павлівна,
Черкаський національний університет імені
Богдана Хмельницького, завідувач кафедри
початкової освіти;

доктор педагогічних наук, професор,
Сліпчук Валентина Леонідівна,
Національний медичний університет імені
О. О. Богомольця (м. Київ),
професор кафедри медичної та загальної хімії.

Захист дисертації відбудеться «28» квітня 2021 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. 214-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий «26» березня 2021 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. П. Ткаченко

Л. П. Ткаченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Реорганізація системи охорони здоров'я України, реформування системи вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти зумовлені необхідністю модернізації суспільства на основі пріоритетних ціннісно-інтелектуальних ресурсів «наука – освіта – культура – інновації». Для реалізації поставлених завдань важливо формувати новий тип фахівця медичного й фармацевтичного спрямування, ядром загальної культури якого має стати освіченість і вихованість у їхньому гармонійному поєднанні. Водночас сучасний етап розвитку України позначений соціально-економічною кризою, яка пов'язана із пандемією COVID-19, карантинними обмеженнями, масовими переміщеннями дорослих і дітей із тимчасово окупованих територій, зміною звичного режиму діяльності освітніх установ, що ставить перед вищою медичною й фармацевтичною освітою нові виклики.

Зважаючи на це, науково-педагогічні працівники, розширюючи межі особистої та професійної самореалізації, покликані забезпечити безперервний професійний розвиток фахівців медичного та фармацевтичного спрямування в системі освітньої вертикалі, сприяти реалізації ними низки функцій (надання медико-соціальної та психологічної допомоги населенню, упровадження національної лікарської політики з урахуванням контексту громади; проведення профілактичної роботи; дотримання принципів медичної деонтології та етики тощо) для досягнення соціального благополуччя; утілювати на практиці стратегії формування усвідомленого та відповідального ставлення пересічних громадян України до власного здоров'я та особистої безпеки.

Вирішення цих завдань детермінується державно-освітніми документами, як-от: «Національною стратегією реформування системи охорони здоров'я в Україні на період 2015 – 2020 років» (2014), законами України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги» (2011), «Про освіту» (ред. 2020), «Про вищу освіту» (ред. 2020), «Про наукову та науково-технічну діяльність» (ред. 2020), постановою Кабінету Міністрів України «Порядок підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників» (2019) тощо.

У пошуках шляхів їхнього розв'язання доцільним є звернення до вивчення, критичного аналізу і творчого використання досвіду педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти в період ХІХ – поч. ХХ ст., що сприятиме вирішенню нагальних проблем у системі охорони здоров'я, модернізації соціально-економічного життя регіону, прогресивним змінам у розбудові освітнього середовища університету й покращенню життєдіяльності громади в цілому.

Вивчення та аналіз стану опрацьованості теми, що досліджується, дозволяє свідчити про підвищений інтерес учених до характеристики її різновекторних аспектів з позиції: *філософії, культурології* (А. Гуревич, Ф. Бацевич, І. Зайченко, К. Хоруженко та інші), *історії* (Т. Коломієць, В. Кравченко, С. Посохов, Ж. Перцева, І. Робак, В. Фесенко, Н. Фрадкіна та інші), *соціології* (В. Бакіров, Є. Подольська та інші), *медицини* (І. Белозьоров, В. Лісовий та інші), *фармації* (Л. Галій, А. Котвіцька, С. Огар, Т. Прокопенко, В. Черних та інші), *психології* (Н. Альохіна, О. Леонт'єв та інші),

педагогіки (В. Бенера, Ю. Бойчук, Л. Голубнича, О. Друганова, Л. Зеленська, Ж. Кундій, М. Рижкова, В. Сліпчук, С. Сисоєва, Т. Соколенко, О. Сухомлинська, Л. Тимчук, А. Троцько, В. Шпак та інші).

У науковому дискурсі окреслена проблема знайшла часткове розв'язання в контексті розкриття особливостей генези вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти в цілому (Ю. Бойчук, А. Котвіцька, Л. Кайдалова, С. Огар, В. Сліпчук, В. Шпак та інші) й регіонального аспекту зокрема (Л. Голубнича, В. Курило, В. Лісовий, І. Робак, В. Черних та інші); характеристики діяльності окремих факультетів, клінік, лабораторій, музеїв, товариств Імператорського Харківського університету (І. Залюбовський, О. Микитюк, Т. Соколенко, Р. Філіппенко та інші); висвітлення громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників імперської доби (І. Белозьоров, Н. Дічек, О. Друганова, В. Кушик, Ж. Перцева, А. Троцько та інші) й сучасності (Л. Логуш, І. Фольварочний та інші); аналізу особистісного, науково-педагогічного потенціалу учених Слобожанщини (С. Золотухіна, В. Микитюк, В. Фесенко та інші); визначення специфіки втілення ідеї університету в освітньому просторі Слобожанщини в період ХІХ – поч. ХХ ст. (К. Астахова, В. Бакіров, Л. Зеленська, С. Куліш, С. Посохов та інші).

Водночас аналіз і систематизація спеціальної літератури дозволяє свідчити, що педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини як фундаторів медичної й фармацевтичної освіти України впродовж ХІХ – поч. ХХ ст. до цього часу не стала предметом окремого комплексного дослідження.

Доцільність дисертаційної праці обумовлюється потребою розв'язання низки суперечностей, що об'єктивно наявні в системі вищої медичної й фармацевтичної освіти, між:

- декларуванням на державному рівні потреби у формуванні активних і соціально відповідальних фахівців галузі охорони здоров'я та недостатнім виявом їхньої соціально корисної активності;
- суспільним запитом на підготовку компетентних фахівців медичної та фармацевтичної галузі й недостатнім усвідомленням значущості гармонійного поєднання педагогічно доцільних традицій та новацій в організації освітнього процесу;
- унормуванням функцій науково-педагогічних працівників та недостатнім усвідомленням значущості просвітницького складника діяльності науковців-медиків, природодослідників, учених-фармацевтів;
- нагальною потребою різних верств населення в соціальному партнерстві, отриманні інформації просвітницького характеру з боку наукової спільноти та недостатньою обґрунтованістю організаційно-теоретичних засад громадсько-просвітницької діяльності науково-педагогічних працівників;
- потребою структурування вищої медичної та фармацевтичної освіти відповідно до запитів сучасної економіки, інтеграції України в європейський простір та недосконалою системою заходів стосовно її ресурсного забезпечення;
- визнанням необхідності перетворення освіти на соціальний ліфт учасників освітнього процесу та недостатнім усвідомленням гендерних проблем, важливості забезпечення педагогічної підтримки особистості в розвитку професійної кар'єри;

– декларуванням значущості тенденції «навчання протягом життя» та недостатнім усвідомленням учасниками освітнього процесу шляхів її реалізації;

– накопиченим цінним досвідом участі науковців-медиків та природодослідників в організації соціально корисної діяльності та відсутністю неупередженого вивчення й узагальнення в умовах сучасності кращих здобутків, урахування регіонального аспекту організації неформальної освіти.

Отже, актуальність окресленої проблеми, її суспільна значущість та недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми дослідження: *«Педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.)»*.

Зв'язок теми дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснювалося відповідно до тематики комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах» (державний реєстраційний номер 0111U008880 від 26.10.2011 р.), «Підвищення ефективності педагогічного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах (№ 0115U005821 від 23.12.2015 р.), кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки «Підготовка викладацьких кадрів для середньої та вищої школи в науково-педагогічній спадщині вітчизняних та зарубіжних педагогів, діячів освіти і культури України XIX – XX століття» (№ 0111U006445 від 26.05.2011 р.) Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. У зв'язку з оптимізацією структурних підрозділів Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди ухвалою вченої ради університету кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи та історії педагогіки і порівняльної педагогіки з 02 травня 2020 р. об'єднані в кафедру педагогіки, з 08 лютого 2021 р. перейменовано в кафедру освітології та інноваційної педагогіки.

Тему дослідження затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 8 від 21.12.2012 р.) й узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 1 від 29.01.2013 р.).

Мета дослідження – обґрунтувати періодизацію педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини впродовж XIX – поч. XX ст. й узагальнити досвід реалізації названих видів діяльності для окреслення прогностичних тенденцій розвитку в умовах сучасності.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати історіографію, джерельну базу дослідження.
2. Розкрити термінологічне поле досліджуваної проблеми й визначити методологічні підходи до її вивчення.

3. Виявити передумови, обґрунтувати етапи педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти впродовж XIX – поч. XX століття.

4. Схарактеризувати зміст і напрями педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини на кожному з окреслених етапів.

5. Узагальнити досвід громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини впродовж досліджуваного періоду.

6. Визначити прогностичні тенденції розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини в контексті розбудови медичної та фармацевтичної освіти в Україні.

Об'єкт дослідження: культурно-освітня діяльність вітчизняних науковців XIX – поч. XX ст.

Предмет дослідження: теорія і практика педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини досліджуваного періоду.

Головна концептуальна ідея дослідження полягає в тому, що педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини на кожному з обґрунтованих етапів її еволюції залежала від низки соціально-економічних, суспільно-політичних, освітньо-культурних чинників і сприяла становленню й розвитку як вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти, так і поширенню знань, культури, ідей просвітництва серед широких прошарків суспільства, формуванню засад здоров'язберезувального середовища.

В основу дослідження покладено обґрунтовану періодизацію педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти упродовж XIX – початку XX ст. Визначення теоретико-методологічних засад і узагальнення досвіду педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти Слобожанщини в історичній ретроспективі забезпечує прогностичну інформацію для окреслення перспективних напрямів розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців, зокрема галузі охорони здоров'я, реалізації їхнього творчого потенціалу в контексті розбудови громадянського суспільства в Україні, активного розвитку формальної, неформальної, інформальної освіти в умовах сьогодення.

Обґрунтування проблеми дослідження базується на трьох взаємопов'язаних концептах, що сприяють реалізації провідної ідеї.

Теоретичний концепт визначає систему базових категорій, характеристику основних науково-педагогічних ідей, концепцій, положень, висновків:

– *історії та історії вітчизняної науки* – щодо суспільно-політичних умов становлення й розвитку університетів, медицини і фармації, громадсько-просвітницького руху в українських землях у цілому і на Слобожанщині зокрема (Д. Багалій, Д. Міллер, Т. Коломієць, С. Куліш, В. Кравченко, І. Осипов, С. Посохов, І. Робак, І. Скворцов, В. Фесенко та інші);

– *соціології* – стосовно ролі університетської освіти в суспільному розвитку, значущості просвітництва як ціннісної орієнтації представників наукової спільноти (В. Бакіров, Є. Біленький, М. Козловець, Є. Подольська та інші);

– *культурології* – щодо висвітлення проблем теорії культури, тлумачення витоків та суті просвітництва, культурно-просвітницької діяльності інтелігенції (Т. Адорно, І. Бойко, А. Гуревич, К. Хоруженко та інші);

– *психології* – стосовно ролі освіти й виховання в розвитку особистості, значущості національного виховання (В. Бехтерев, П. Ковалевський та інші);

– *педагогіки та андрагогіки* – стосовно розкриття залежності педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності вчених від освітньо-культурних та суспільно-політичних чинників, особливостей становлення й розвитку системи підготовки медиків та фармацевтів (В. Вихрущ, І. Бойчук, Л. Голубнича, Л. Зеленська, В. Кремень, В. Курило, С. Лупаренко, О. Романовський, О. Сухомлинська, В. Сліпчук, А. Троцко, Л. Тимчук, В. Федяєва, В. Шпак та інші);

– *правознавства* – стосовно способів урегулювання правового поля вищої медичної й фармацевтичної освіти досліджуваного періоду (Н. Охотнікова, Н. Пристанська та інші).

Методологічний концепт передбачає використання концептуальних положень теорії наукового пізнання, а саме принципів об'єктивності, детермінізму, етичності, міждисциплінарності, єдності теорії і практики, історичного й логічного (М. Бахтін, Й. Гердер, І. Кант, Ю. Лотман, Л. Мечников, І. Мечников та інші); концептуальних ідей філософії освіти (В. Зарва, І. Зайченко, І. Зязюн, С. Іконнікова та інші), закономірностей, принципів, методів навчання й виховання як педагогів минулого (П. Лесгафт, М. Пирогов, К. Ушинський та інші), так і сучасності (О. Гнізділова, В. Лозова, С. Сисоєва, А. Троцко, В. Шпак та інші), а також відображає взаємодію різних наукових підходів до вивчення досліджуваної проблеми. Серед них: *історіографічний* (сприяв висвітленню стану розробленості проблеми в часовій послідовності); *історико-педагогічний* (забезпечив обґрунтування генези педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в аспекті її обумовленості низкою чинників); *системно-структурний* (дозволив скласти цілісне, інтегроване уявлення про досліджуваний об'єкт як систему); *синергетичний* (забезпечив розгляд предмета дослідження в контексті розвитку різних галузей наукового знання з урахуванням взаємопроникнення, відкритості, нерегулярності зв'язків окремих детермінант вищої медичної та фармацевтичної освіти); *антропологічний* (уможливив визначення шляхів особистісного зростання, удосконалення педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини); *аксіологічний* (допоміг простежити зумовленість характеру педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти їхніми ціннісними орієнтаціями); *культурологічний* (дозволив сприймати вищу медичну й фармацевтичну освіту, громадсько-просвітницький рух як явище та складник культури); *нарративний* (сприяв аналізу історико-педагогічних та історіографічних джерел крізь призму авторського погляду); *цивілізаційний та регіональний* (уможливив висвітлення еволюції педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вищої медичної й фармацевтичної освіти в межах держави і конкретного регіону); *хронологічний* (забезпечив вивчення предмета дослідження в динаміці); *особистісно-діяльнісний* (дав змогу розкрити суть педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини як особливого виду соціальної активності); *гендерний* (зумовив акцентування уваги на причинах і способах відстоювання науковцями-медиками й природодослідниками Слобожанщини необхідності інституалізації вищої медичної та фармацевтичної освіти); *персоніфікований* (послугував основою розкриття й уточнення окремих відомостей життєдіяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини); *прогностичний* (дозволив схарактеризувати тенденції розвитку

педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців у контексті медичної та фармацевтичної освіти в умовах сучасних викликів, визначив перспективну тематику розроблення проблеми).

Прогностичний концепт дозволяє критично проаналізувати й переосмислити нормативно-правову базу, ідеї теоретичного характеру, досвід реалізації педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини досліджуваного періоду й сформулювати тенденції, висунути припущення, надати рекомендації щодо творчого використання їх; передбачити дієві форми, методи ефективного впливу представників наукової спільноти на здобувачів медичної та фармацевтичної освіти й громади в цілому.

У процесі підготовки дисертації використано **комплекс методів**:

– *загальнонаукові* (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення нормативно-правових документів, архівних джерел, спеціальної літератури, періодичних видань), які послуговували основою для висвітлення історіографії, визначення джерельної бази наукового пошуку, характеристики базових понять дисертації, розробки структури дослідження;

– *історико-педагогічні* (хронологічний, логіко-історичний, історико-типологічний, ретроспективний), що дозволили розглядати проблему дослідження в історичній ретроспективі, виявити передумови, визначити та обґрунтувати авторську періодизацію розвитку досліджуваного феномену, схарактеризувати особливості становлення і розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в період XIX – початку XX ст., установити якісні зміни в напрямках, формах вияву цих видів діяльності;

– *персоніфікований*, що дозволив концентрувати увагу на тих етапах життєвого шляху науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини, у яких реалізовувалася їхня педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність;

– *прогностичний*, що уможливив критичне оцінювання педагогічно цінних ідей і досвіду педагогічної й громадсько-педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини досліджуваного періоду, накреслення перспектив їхнього подальшого використання.

Джерельну базу дослідження склали такі групи джерел:

– *законодавчі акти, нормативні документи досліджуваного періоду*: грамоти, накази, статuti, постанови, розпорядження уряду («Олександр І. Стверджувальна грамота Імператорського Харківського університету», університетські статuti 1804, 1835, 1864, 1884 рр.; «Положення про випробування на вчені ступені» 1819 р., 1844 р.; «Про правила при випробуваннях фармацевтиків» 1816 р.; Статут аптекарський 1836 р.; «Правила про іспити медичних, ветеринарних і фармацевтичних чиновників» 1838 р., «Правила випробування лікарів, фармацевтів, ветеринарів, дантистів і повивальних бабок» 1845 р.; наказ Міністерства фінансів про публічні читання з технічних предметів 1837 р., «Про нагляд за недільними школами і про призначення в них священиків для викладання Закону Божого» 1861 р.; «Про видання нових правил про народні читання» 1901 р., «Правила нагляду за студентами поза стінами університету та вихованцями вищих навчальних закладів різних відомств» 1867 р.), програми реформ П. Столипіна (проект університетського статуту 1910 р.) тощо;

– *документи навчальної, наукової, адміністративної, фінансової діяльності Імператорського Харківського університету*: навчальні плани, програми викладання, підручники та посібники з окремих навчальних дисциплін; щорічні звіти про стан і діяльність Харківського університету; проекти освітніх реформ; відповіді університетської колегії на поставлені Міністерством народної освіти (МНО) питання стосовно організації університетської освіти; звіти, правила, каталоги, «записки» про навчально-допоміжні установи університету, наукових і громадсько-просвітницьких товариств університету тощо;

– *документи громадсько-просвітницьких товариств загальнодержавного рівня* (Спілка для боротьби з дитячою смертністю, Російське Товариство Червоного Хреста тощо) й *регіональних* (Філотехнічне товариство, Харківське медичне товариство (ХМТ), Харківське фармацевтичне товариство (ХФТ), Харківське товариство поширення серед народу грамотності, Педагогічне товариство сприяння справі виховання тощо), а саме статuti, протоколи засідань, наукові праці, звіти стосовно їхньої діяльності;

– *статистичні й історико-довідкові видання досліджуваного періоду*: «Медичний показчик м. Харкова» (1901), «Сучасне господарство міста Харкова (1910–1913)» тощо;

– *архівні матеріали*: документи нормативні, діловодні, особистого походження *Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДАК України)* (Ф. 707. «Управління Київського навчального округу. 1832–1920 рр.», Ф. 1191 «Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора», Ф. 1680 «Канцелярія Харківського інспектора у справах друку», Ф. 1721 «Охтирська полкова канцелярія, м. Охтирка Охтирського полку», Ф. 2018 «Анфімов Яків Опанасович (1852–1930) – психіатр і невропатолог, професор медичного факультету Харківського університету»; *Державного архіву Харківської області (ДАХО)* (Ф. 3. «Канцелярія Харківського губернатора. Відділення секретне», Ф. 29. «Матеріали про затвердження статутів добровільних товариств і спілок по Харківській губернії», Ф. 200. «Харківське товариство поширення в народі грамотності», Ф. 201. «Харківське медичне товариство (1861–1919 рр.)», Ф. 266. «Дирекція народних училищ Харківської губернії. 1805–1917 рр.», Ф. 667 «Харківський університет Міністерства народної освіти. 1805–1918 рр.», Ф. Р-203. «Харківський губвиконком», Ф. Р-5810 «Матеріали приватного архіву В. Я. Данилевського»); візуальні джерела *Центрального державного архіву кінофотофонодокументів у Санкт-Петербурзі*; документи *Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна* (Ф.1), *Музею фармації НФаУ* (Ф. 1 «Валяшко М. О.»); *Архіву Інституту Пастера (м. Париж)*;

– *науково-педагогічна спадщина науковців Слобожанщини*: промови, доповіді, звіти, листи, наукові й літературні праці, пропозиції, рецензії, історичні нариси М. Бекетова, О. Браунштейна, О. Белоусова, В. Воробйова, В. Грубе, Є. Гордієнка, В. Данилевського, І. Зарубіна, С. Ігумнова, І. Каменського, І. Калениченка, М. Кащенко, І. Книгіна, П. Ковалевського, С. Коршуна, А. Краснова, В. Крилова, Г. Лагермарка, І. Лазаревича, І. Осипова, М. Попова, С. Попова, Л. Рейнгарда, І. Скворцова, В. Талієва, І. Троїцького, В. Фавра, О. Шилтова, І. Щелкова, А. Якобія та інших;

– *періодичні видання досліджуваного періоду*: газети «Утро», «Харьковские губернские ведомости», «Южный край»; часописи «Украинский вестник», «Журнал

Министерства Народного Просвещения», «Записки Императорского Харьковского университета», «Харьковский медицинский журнал» тощо;

– *спогади вихованців університету, викладачів, представників громадськості*: В. Воробйова, Л. Гіршмана, В. Данилевського, М. Мельникова-Розведенкова, І. Мечникова, А. Подреза, К. Д. Роммеля, М. Фабриканта, Л. Якоба та інших;

– *автобіографії, некрологи науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини*: О. Браунштейна, Л. Гіршмана, В. Данилевського, М. Мельникова-Розведенкова, А. Подреза, М. Попова, С. Попова та інших;

– *інтерпретаційно-дослідницькі джерела*: дисертації, статті, монографії провідних учених, дотичні до теми дослідження.

Хронологічні межі дисертації охоплюють XIX – початок XX ст. За *нижню межу* дослідження обрано 1804 р. – дату прийняття університетського статуту, відповідно до якого розпочалося формування особового складу Імператорського Харківського університету, зокрема лікарсько-медичного відділення, що склало підґрунтя педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини упродовж досліджуваного періоду. *Верхня межа* дослідження обмежується 1917 р. – проголошенням влади Рад у Харкові й подальшими змінами політичних режимів, що стало поштовхом для перебудови вітчизняної вищої професійної освіти, зміни вектору в діяльності громадсько-просвітницьких установ, поживалення дискусій навколо питання реформи вищої медичної та фармацевтичної освіти.

Територіальні межі дослідження охоплюють Слобожанщину – історико-географічний край, який у межах досліджуваного періоду в адміністративному плані охоплював Слобідсько-Українську (1796–1835), Харківську губернії (з 1835 р.) Російської держави з центром у Харкові.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше*:

– *схарактеризовано історіографію (дореволюційна, радянська, сучасна українська й зарубіжна), джерельну базу, теоретико-методологічні засади вивчення досліджуваної проблеми* крізь призму історіографічного, історико-педагогічного, антропологічного, аксіологічного, особистісно-діяльнісного, синергетичного, герменевтичного, наративного, цивілізаційного та регіонального, системно-структурного, гендерного, хронологічного, персоніфікованого, прогностичного підходів;

– *запропоновано авторське тлумачення базової категорії дослідження* «педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти (XIX – поч. XX ст.)»;

– *обґрунтовано етапи педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини (фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти) упродовж XIX – початку XX ст.: I етап (1804–1834 рр.)* – становлення педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в освітньому просторі Харківського університету та започаткування несистемних виявів їхньої громадсько-просвітницької діяльності за межами університету; *II етап (1835–1862 рр.)* – розширення напрямів, форм, змісту

педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини внаслідок перегляду підходів до процесу підготовки медичних та фармацевтичних чиновників і законодавчого урегулювання громадсько-просвітницьких ініціатив; *III етап (1863–1883 рр.)* – поглиблення змісту педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини за визначеними напрямками й пошуків виявів їхньої соціально корисної активності в контексті зростання громадсько-просвітницького руху; *IV етап (1884–1917 рр.)* – підвищення вимог до педагогічної та інтенсифікація громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини на тлі реалізованих і проєктованих реформ університетської освіти й урізноманітнення форм громадсько-просвітницького руху;

– *схарактеризовано* досвід педагогічної (організаційний, навчальний, навчально-методичний, науково-дослідницький напрями) й громадсько-просвітницької (в освітньому просторі університету та за його межами) діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини досліджуваного періоду;

– *накреслено* прогностичні тенденції розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини в контексті розбудови медичної та фармацевтичної освіти: *на макрорівні, мезорівні, мікрорівні.*

Уточнено суть понять: «науковці Слобожанщини XIX – поч. XX ст.», «фундатори вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти»; «медичні та фармацевтичні чиновники» тощо.

Подальшого розвитку й конкретизації набули передумови генези педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини (*соціально-економічні, суспільно-політичні, соціально-культурні, геополітичні*); відомості біографічного характеру щодо окремих науковців.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що матеріали дисертації актуалізують педагогічні ідеї минулого, які мають типологічну схожість із сучасними проблемами педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, зокрема медичного та фармацевтичного спрямування, та є корисними у справі збагачення теорії й практики організації формальної, неформальної, інформальної освіти в Україні.

Проаналізований фактологічний матеріал дисертації *використано* в процесі розроблення *навчально-тематичних планів курсів підвищення кваліфікації ІПКСФ НФаУ (м. Харків)*; оновлення змісту навчально-методичних комплексів дисциплін «Методика викладання у вищій школі», «Педагогіка для батьків», «Світовий досвід та тенденції розвитку університетської освіти», «Теорія і практика вищої професійної освіти в Україні» тощо; відбито в *монографії* «Педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність фундаторів вищої медичної та фармацевтичної освіти: регіональний історико-педагогічний аспект» (2019), *навчально-методичному посібнику* «Світовий досвід та тенденції розвитку університетської освіти» (2014). Узагальнені фактологічні матеріали, положення й висновки дисертації використано в процесі підготовки ліцензійних та акредитаційних справ спеціальностей 8.18010021 «Педагогіка вищої школи» НФаУ та 014.07 «Середня освіта (географія)» ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Висновки й рекомендації, викладені в дисертації, *упроваджено* в освітній процес

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (довідка № 0501-163 від 16.07.2020), Національного фармацевтичного університету (довідка №90/08 від 27.08.2020), Вінницького національного медичного університету (довідка № 01/2-1630 від 28.08.2020); Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (довідка від 25.06.2020); Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (протокол кафедри фармації № 6 від 3.06. 2020); музею «Наш великий земляк І. І. Мечников – громадянин світу» (протокол №5 засідання методичної ради Дворічанського ЦДЮТ від 29.05.2020).

Отримані в ході наукового пошуку теоретичні положення й науково узагальнений практичний досвід *можуть слугувати підґрунтям* для здійснення подальших історико-педагогічних досліджень, укладання довідково-бібліографічних й енциклопедичних видань; підготовки наукових статей, магістерських робіт та наукових проєктів; розробки навчальних програм, посібників і підручників з питань становлення й розвитку вищої медичної та фармацевтичної освіти, генези громадсько-просвітницького руху в Україні й на Слобожанщині, а також у процесі підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників. Результатами дослідження *можуть послуговатися* науковці-медики, учені-фармацевти, природодослідники, громадські діячі, музейні працівники, представники просвітницьких організацій, здобувачі освіти.

Особистий внесок автора у працях, що написані в співавторстві, полягає у: визначенні та характеристиці внеску науковців Слобожанщини в поповнення інформаційного простору матеріалами просвітницького характеру [22]; участі в аналізі компонентів професійної іншомовної компетентності здобувачів освіти з урахуванням досвіду міжкультурної взаємодії науковців Слобожанщини [23]; окресленні педагогічних умов формування полікультурної компетентності фахівців медичної та фармацевтичної галузі [26]; участі у висвітленні ролі науковців Слобожанщини в інтеграції вітчизняної вищої професійної освіти до міжнародного інтелектуального простору [27]; визначенні етапів науково-дослідницької роботи представників вищої медичної й фармацевтичної школи ХІХ – поч. ХХ ст. [29]; актуалізації досвіду діяльності вітчизняних університетів ХІХ – поч. ХХ ст. [31]; висвітленні особливостей формування мотивації викладачів закладів вищої медичної та фармацевтичної освіти (ЗВМ(Ф)О) до упровадження інновацій [32]; характеристиці досвіду впровадження навчальних екскурсій в освітньому процесі університетів імперської доби [33]; визначенні способів формування нового типу майбутнього фахівця галузі охорони здоров'я [38].

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки й результати дослідження обговорювалися та дістали позитивну оцінку на засіданнях кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2012–2020); кафедри педагогіки та психології Національного фармацевтичного університету (2012–2017); кафедри педагогіки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2018–2020). Їх оприлюднено на: VIII *Національному з'їзді* фармацевтів України (Харків, 2016); *науково-практичних та науково-методичних конференціях* різних рівнів:

– *міжнародних*: «Science, Technology and Higher Education» (Вествуд, 2014); «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2014), «Інноваційний

розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (Суми, 2015), «Vzdelávanie a spoločnosť» (Прешов, 2016); «Норвезько-Українська конференція, присвячена діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках» (Харків, 2019), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2019), «Проблеми та шляхи реалізації компетентнісного підходу в сучасній освіті» (Харків, 2020);

– *усеукраїнських*: «Фармацевтична наука та практика: проблеми, досягнення, перспективи розвитку» (Харків, 2016), «Компетентнісний підхід в освіті та професійній діяльності» (Харків, 2018).

Кандидатська дисертація на тему «Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова др. пол. XIX – поч. XX ст.» була захищена в 1998 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дисертації опубліковано у **38** наукових працях (із них **29** одноосібних), серед них: **1** монографія, **1** стаття у колективній зарубіжній монографії, **1** навчально-методичний посібник, **21** стаття у фахових виданнях України, **1** стаття у виданні, індексованому в наукометричній базі **Web of Science**, **3** статті в зарубіжних періодичних виданнях, **10** – у збірниках матеріалів та тез доповідей на з'їзді й конференціях (загальний обсяг **60,23** друк. арк.).

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, 5 додатків (містять 61 таблицю на 74 сторінках), списку використаних джерел (1055 найменувань, із них архівних справ – 81, англійською мовою – 9). Загальний обсяг дисертації становить 621 сторінку (основний текст – 404 сторінки).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації; вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, представлено головну концептуальну ідею, методи дослідження; визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення одержаних результатів роботи; наведено дані щодо апробації та упровадження здобутих результатів; визначено особистий внесок автора; подано відомості про структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні засади дослідження педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти (XIX – поч. XX ст.)**» схарактеризовано стан і напрями розроблення визначеної проблеми в дореволюційній, радянській, сучасній українській і зарубіжній історіографії, проаналізовано джерельну базу дослідження; розкрито термінологічне поле; визначено наукові підходи до вивчення проблеми генези педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини; виявлено передумови становлення і розвитку досліджуваної проблеми.

З'ясовано, що в дореволюційній історіографії окреслена проблема розроблялася дослідниками за такими напрями: *політика уряду, МНО й Міністерства внутрішніх справ (МВС) щодо організації університетської освіти в цілому й вищої медичної та фармацевтичної освіти зокрема* (С. Рождественський, Є. Мединський та інші);

соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток Слобожанщини й системи освіти в цьому регіоні (Д. Багалій, В. Бузескул, Д. Міллер, М. Сумцов та інші); громадсько-просвітницька діяльність товариств (Я. Абрамов, Д. Багалій, О. Дідріхсон, С. Ігумнов, І. Осипов, М. Тихий, В. Чарнолуський, М. Чехов, Г. Фальброк та інші); особливості улаштування й функціонування структурних підрозділів Харківського університету, що забезпечували підготовку медичних і фармацевтичних чиновників, уможлилювали започаткування на його базі низки наукових напрямів, розкривали науковий потенціал, викладацькі здібності й ціннісні орієнтири науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини (Д. Багалій, М. Бокаріус, М. Валяшко, В. Крилов, Г. Лагермарк, І. Осипов, М. Попов, С. Попов, І. Скворцов, В. Фавр, І. Щелков, Л. Яновський та інші); відтворення життєдіяльності окремих персоналій (Г. Лагермарк, І. Лінніцький, М. Попов; бібліографічні видання за редакцією Д. Багалія, І. Скворцова, І. Осипова та інші). Історіографічним розвідкам цього періоду був притаманний публіцистичний ухил. Розроблення питань організації медичної та фармацевтичної освіти перебувало на стадії виявлення фактологічного матеріалу. В основу більшості характеристик діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини було покладено оцінку їхнього внеску в розвиток держави та регіону на засадах гуманізму і раціоналізму.

У межах радянської історіографії дослідники зосередили увагу здебільшого на аналізі чинників, що визначали особливості розвитку вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти наприкінці XVIII – на початку XX ст. (В. Данилевський, І. Зархін, Л. Каневський, О. Соболева та інші), зокрема на Слобожанщині в контексті висвітлення історії Харківського університету (А. Слюсарський, В. Астахов, І. Мірошніченко та інші); характеристиці здобутків окремих науковців-медиків та природодослідників (Г. Архангельський, Р. Бенюмов, П. Петров та інші); узагальненні підходів до класифікації громадських організацій (О. Степанський, Л. Щіглик, Ц. Ямпільська) й характеристиці культурно-просвітницького руху кінця XIX – поч. XX ст. (Б. Тебієв, Л. Фрід та інші). Однак тематику досліджень та спрямованість висновків зумовлювала панівна ідеологія.

Сучасна українська історіографія представлена переважно дисертаціями, монографіями, науковими статтями, що розкривають окремі аспекти досліджуваної проблеми, як-от:

- суть базових та дотичних (загальносоціальні, філософські, психолого-педагогічні та соціально-педагогічні) понять проблеми дослідження (С. Гончаренко, В. Курило, О. Романовський, Л. Тимчук, І. Фольварочний та інші);
- особливості організації університетської освіти в українських землях Російської імперії, зокрема на Слобожанщині (В. Бенера, Л. Зеленська, С. Куліш, М. Кушик, М. Левківський, О. Микитюк, Т. Разуменко та інші);
- ціннісні орієнтації науковця як особистості, теоретичні засади організації духовно-морального виховання дітей та молоді (В. Ворожбіт, Л. Герасименко, Л. Єршова, Г. Корнюш, Г. Мірошніченко, М. Пришак, А. Троцько, С. Ткачов та інші);
- діяльність закладів здоров'яохоронного спрямування на Слобожанщині в досліджуваній період (Г. Демочко, В. Робак, А. Якуба та інші); особливо організація вищої медичної (В. Лісовий, Ж. Перцева та інші) й фармацевтичної (С. Огар, В. Сліпчук, В. Черних та інші) освіти;

- участь науковців Слобожанщини в громадсько-просвітницькому русі (Л. Голубнича, О. Друганова, Т. Коломієць, Н. Коцур, Т. Павлова, М. Рижкова та інші);
- педагогічна й громадсько-просвітницька активність окремих науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини в університетському просторі (І. Скирда, В. Камчатний, О. Коваленко, С. Посохов, В. Фесенко та інші);
- світовий досвід і тенденції розвитку університетської медичної та фармацевтичної освіти на сучасному етапі (В. Бакіров, Л. Кайдалова, В. Кіщук, Л. Логущ, С. Посохов, В. Сліпчук, Т. Соколенко, З. Хижняк, В. Шпак та інші).

Окремий кластер пострадянської історіографії складають довідники, покажчики, словники: систематичний бібліографічний покажчик літератури «Історія Харківського університету» за 1805–1917 рр. (ред. Ю. Полякова), «Ректори Харківського університету (1805–2014)», «Почесні члени Харківського університету» (за ред. В. Бакірова); «Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи» (ред. В. Лісовий), «Славетні імена Національного фармацевтичного університету. Ректори та професори : нариси про життя та діяльність видатних учених Національного фармацевтичного університету» (ред. В. Черних) тощо.

У зарубіжній історіографії досліджувана проблема розкривається крізь призму висвітлення ролі наукових з'їздів лікарів в організації протиепідемічних заходів, налагодженні медичної допомоги «бідному люду» (представник української діаспори, історик В. Плющ); розвитку жіночої медичної освіти на українських землях Російській імперії (Ch. Johanson та інші); еволюції культурно-просвітницького руху в Російській імперії й українських губерніях зокрема (Ю. Воробйова, Т. Івеніна, Є. Четверикова та інші); особливостей правової політики держави у сфері регулювання медичної та фармацевтичної освіти (С. Астапенко, Г. Атаманчук, Н. Пристанська та інші), інтелектуального портрета й соціально корисної діяльності науковців-медиків і природодослідників імперської доби (Н. Карнаух, І. Чепелева, L. Vikhanski та інші).

Усебічному вивченню проблеми дослідження сприяла вагома *джерельна база*:

- *законодавчі акти та нормативні документи* періоду, що досліджується (див. с. 6), у яких розкрито правові аспекти організації педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини ХІХ – поч. ХХ ст. в університетському просторі, визначено умови участі їх у соціально корисній діяльності за межами університету;

- *документи щодо організації навчальної, наукової, адміністративної, фінансової діяльності Харківського університету*: навчальні плани, загальні характеристики навчальних курсів (предметів); програми викладання та проведення іспитів; щорічні «Звіти про стан і діяльність Харківського університету»; доповідні записки («Записка Ради Імператорського Харківського університету з питання про умови, за яких можливе досягнення нормального перебігу університетського життя» 1905 р. тощо); інструкції й правила для здобувачів освіти («Зведення правил для студентів Імператорського Харківського університету» 1858 р., «Зведення правил, на підставі яких надається студентам Харківського університету користування стипендіями різних найменувань» 1866 р., «Заключення Ради Харківського університету про правила для студентів і про інструкції для інспекції» 1880 р. тощо);

- *архівні справи фондів: ЦДІАК України* (Ф. 707, 1191, 1680, 1721, 2018); *ДАХО* (Ф. 3, 29, 200, 667, Р-203, Ф. Р-5810), що містять *нормативні документи* (статути,

положення, інструкції стосовно діяльності університетів, громадсько-просвітницьких товариств), *документи особистого походження* (щоденники, листування, нотатки, світлини професорів Харківського університету, студентів, медиків та фармацевтів, громадських діячів, особові архівні фонди), *діловодні документи* (розпорядження ректорів, протоколи, службові записки, клопотання, звіти, тези доповідей, дипломи, розклад та теми лекторської роботи, матеріали щодо фінансової звітності) тощо;

– *речові пам'ятки Центрального державного архіву кінофотофонодокументів у Санкт-Петербурзі* (світлини Всеросійської гігієнічної виставки 1913 р.);

– *діловодні джерела Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна* (Ф.1) (нагородні, формулярні, послужні, атестати, матеріали щодо фінансової звітності), службова переписка, поштові картки, світлини; *Музею фармації Національного фармацевтичного університету* (Ф. 1 «Валяшко М. О.»);

– *писемні джерела й речові пам'ятки* Архіву Інституту Пастера (м. Париж), а саме фонди, де знайдено світлини, листи, наукові праці Д. Самойловича, І. Мечникова;

– *статистичні видання й історико-довідкові публікації* (див. с. 7);

– *промови й доповіді науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини досліджуваного періоду* щодо характеристики промислового, санітарно-гігієнічного та епідемічного стану регіону, стану жіночої медичної освіти, завдань земств та міського самоврядування, історичних діячів і висунутих ними наукових ідей, діяльності окремих громадських товариств, особливостей організації клінічного викладання, зв'язків медицини й природознавства з іншими науками, значущості фізичного виховання й улаштування шкільних ботанічних садів, наукового обґрунтування доцільності організації розумних розваг громадян, важливості налагодження нормального академічного життя в університеті тощо (О. Браунштейн (1911), Л. Ванноті (1813; 1818), В. Грубе (1864), Є. Гордієнко (1847–1883), В. Данилевський (1895–1915), І. Зарубін (1882), І. Книгін (1817), І. Каменський (1812), Г. Коритарі (1807), Г. Лагермарк (1887, 1896), П. Лазаревич (1874), Л. Рейнгард (1905), І. Скворцов (1891), В. Талієв (1916), П. Шумлянський (1808), А. Якобій (1880) та інші);

– *літературні праці й видання публіцистичного характеру*: І. Лазаревича «Увага до дітей та матерів» (1871), «Діяльність жінок» (1883), В. Данилевського «Почуття і життя» (1895); П. Ковалевського «Пияцтво, його причини й лікування» (1888); І. Скворцова «Про народну освіту та про її організацію в Росії» (1901), «Про виховання моральності» (1903), «Гігієна виховання й освіти» (1906); С. Ігумнова «Кріпосне право і громадська медицина» (1911) тощо;

– *ініціативно-виконавчі документи*: «записки» й звіти Вченій раді Харківського університету на основі аналізу університетських статутів 1804, 1835, 1863 років (В. Крилов, 1881, 1895, 1903), особливостей функціонування закордонних університетів – «Нотатки про медичну освіту у Франції» (О. Белоусов, 1897); *документи колегіального обговорення* (протоколи засідань Учених рад університету, ХМТ, ХФТ тощо);

– *критико-бібліографічні джерела* (бібліографічні довідники, реферати, списки наукових робіт М. Бекетова, М. Попова, С. Попова та інших), рецензії (О. Белоусов (1903), М. Валяшко (1913), Л. Гіршман (1899), В. Данилевський (1892), П. Ковалевський (1883), В. Талієв (1913), І. Троїцький (1912), В. Фавр (1906) та інші);

– *біографічні нариси до ювілеїв* М. Бекетова (1896), Л. Гіршмана (1896), І. Осипова (1910), М. Мельникова-Розведенкова (1916) та інших; *некрологи* В. Крилова (1912), М. Попова (1897) та інших;

– *дидактичні джерела* (підручники, конспекти й літографовані видання лекцій, В. Лашкевича (1888), П. Ковалевського (80–90-і рр. XIX ст.), І. Троїцького (1908), М. Мельникова-Розведенкова (1914) та інших; навчально-методичні посібники («До питання про побудову анатомічних навчальних музеїв» (В. Воробйов, 1908), «Замітка про значення наукових малюнків» (М. Кащенко, 1885) тощо); відредаговані збірки науково-дослідницької роботи студентів («Обов'язкові патолого-анатомічні дослідження студентів-медиків Харківського університету випуску ...: Шкільна хроніка» (В. Крилов, 1891–1895); навчальні плани, програми, звіти за результатами наукових відряджень, екскурсій О. Белоусова, І. Лазаревича, Д. Лямбля, А. Краснова та інших учених, видані окремими збірками та опубліковані в спеціалізованих періодичних виданнях, на сторінках часописів Харківського університету й МНО;

– *спогади вихованців Харківського університету, учених, представників громадськості* досліджуваного періоду (див. с. 8), що дозволило персоніфікувати проблему дослідження;

– *періодичні видання досліджуваного періоду* (див. с. 7);

– *інтерпретаційно-дослідницькі джерела*: дисертації, монографії, статті учених досліджуваного періоду (О. Беляєв (1887); М. Валяшко (1907–1913); І. Матюшенков (1876); І. Мечников (1871–1907); М. Пирогов (1858–1863); І. Сікорський (1909) та інші).

Отже, аналіз дореволюційної, радянської, сучасної української й зарубіжної історіографії дозволяє визначити проблему педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти в Україні (XIX– поч. XX ст.) в регіональному аспекті як одну із актуальних в історії вітчизняної наукової думки. Незважаючи на значний масив джерел, теорія та досвід педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини XIX – поч. XX ст. вивчалися фрагментарно, що потребує комплексного дослідження й об'єктивного узагальнення.

Наукові теоретичні та практичні засади, а також комплексний характер досліджуваної проблеми зумовили її обґрунтування з урахуванням теоретичного, методологічного, прогностичного концептів (див. с. 4–6).

Методологічний концепт передбачав вивчення проблеми дослідження з урахуванням різних рівнів методології (загальнонауковий, конкретнонауковий), а також методологічних підходів: *базових* (системно-структурний, історико-педагогічний), що склали основу концепції історико-педагогічного дослідження; *парадигмальних* (антропологічний, аксіологічний, особистісно-діяльнісний, цивілізаційний та регіональний, культурологічний, синергетичний, гендерний), що дозволили схарактеризувати зміст і напрями педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини, університетської освіти в контексті суспільного розвитку людства; *інструментальних* (історіографічний, хронологічний, герменевтичний, наративний, персоніфікований, прогностичний), що були використані для безпосереднього розв'язання дослідницьких завдань дослідження.

Загальнонауковий рівень уможливив використання основних положень діалектики як напряму філософії, передбачив використання концептуальних положень

теорії наукового пізнання (див. с. 5), а також принципів: *об'єктивності; зв'язку теорії і практики, детермінованості явищ, взаємодії зовнішнього і внутрішнього; етичності; єдності історичного і логічного; міждисциплінарності.*

Конкретнонауковий рівень забезпечив об'єктивний аналіз історико-педагогічних джерел, дозволив схарактеризувати термінологічне поле досліджуваної проблеми, передумови, етапи педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини.

Констатовано, що *науковцями Слобожанщини XIX – поч. XX ст.* слід вважати осіб, які впродовж визначеного періоду професійно займалися науковою, викладацькою діяльністю, мали вчені ступені й звання і певний час працювали в регіоні. Установлено, що в досліджуваній період розуміння *медичної освіти* збігалось із сучасним тлумаченням і передбачало підготовку медичних кадрів (чиновників). Натомість *дефініція «фармацевтична освіта»* не була сталою константою і вживалася на позначення підготовки здобувачів освіти до отримання фармацевтичних звань: гезель («аптекарьський помічник»), «провізор», «аптекарь» (з 1845 р. – «магістр фармації»). Наразі *фармацевтичну освіту* розглядаємо як систему підготовки та вдосконалення провізорів, фармацевтів та науково-педагогічних фармацевтичних кадрів.

Визнано, що *«медичними та фармацевтичними чиновниками»* у досліджуваній період називали фахівців медичного та фармацевтичного профілю, які отримали право виконувати відповідні види державної служби. З'ясовано, що підготовка медичних та фармацевтичних чиновників визначалася досягненнями природничих наук (фізика, хімія, ботаніка, біологія). Це дало підставу зараховувати до переліку фундаторів вітчизняної медичної й фармацевтичної освіти як науковців-медиків, так і тих, хто досліджував природу – природодослідників.

Установлено, що відповідно до переважної більшості науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини XIX – поч. XX ст. доцільно вживати термін *«фундатори вітчизняної вищої медичної й фармацевтичної освіти»* для позначення категорії вчених, які сприяли генезі вищої медичної й фармацевтичної освіти в межах діяльності державних та громадських установ, зокрема на підросійській території України, зробили суттєвий внесок у теорію і практику вищої медичної та фармацевтичної освіти відповідно до розвитку медичних та природничих наук і безпосередньо фармації, а також соціальних та економічних потреб суспільства.

Базову категорію дослідження *«педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної й фармацевтичної освіти XIX – поч. XX ст.»* витлумачено як особливий вид активності науковців-медиків та природодослідників, що передбачав, з одного боку, організацію в університетському просторі освітнього процесу й забезпечення професійної підготовки медичних та фармацевтичних чиновників, виконання наукових досліджень, з іншого – взаємодію з державними, громадськими та приватними структурами на платній та безоплатній основі з метою пропагування й цілеспрямованого поширення серед широких верств населення знань, загальної культури, здорового способу життя.

Установлено, що *передумови* становлення і розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти в період XIX – поч. XX ст. визначили такі чинники: *соціально-економічні та суспільно-політичні* (підпорядкування земель Слобідської

України Російській імперії; збереження за значною частиною слобідського населення особистої свободи; зародження протокапіталізму; затребуваність розвитку природничих і медичних знань у зв'язку з освоєнням нових земель, розвитком ремесел, винокуріння, скотарства, торгівлі); *соціально-культурні* (освітні традиції Наддніпрянщини, що базувалися на розгалуженій мережі початкових церковно-парафіяльних шкіл, функціонуванні Києво-Могилянської академії, Харківського, Переяславського, Чернігівського колегіумів, впливі ідей Просвітництва; ухвалення на державному рівні можливості функціонування недержавних товариств (статут Благочиння, 1782); висока затребуваність медичних та аптекарських працівників через зростання кількості населення, поширення хвороб; започаткування в регіоні діяльності перших просвітницьких товариств, міських культурно-мистецьких та маєткових салонів демократичного спрямування; розроблення В. Каразіним проекту статуту Харківського університету; становлення вищої медичної та фармацевтичної освіти в Російській державі (на базі шпитальних шкіл і медико-хірургічних училищ (з 1798 р. – академій), Московського університету); ухвалення нормативних актів, що сприяли підпорядкуванню вищої медичної освіти в університетському просторі МНО (Маніфест Олександра II «Про започаткування міністерств», 1802) за умов здійснення вищого нагляду й контролю за медициною та фармацією МВС (1803); *геополітичні* (унікальне географічне положення Харкова; здобуття Харковом статусу адміністративно-політичного центру Слобідсько-Української губернії (1796); виокремлення адміністративно-територіального Харківського навчального округу (1803)).

У другому розділі «Етапи педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини (XIX – поч. XX ст.)» обґрунтовано авторську *періодизацію педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти (XIX – поч. XX ст.)* за такими критеріями: 1) соціально-економічні й суспільно-політичні зрушення в українських землях Російської імперії, що послугували чинниками розвитку природничих наук, медицини, фармації та активізації громадсько-просвітницьких ініціатив; 2) урядова політика в галузі вищої освіти, нормативно-правове регулювання педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників у контексті еволюції вищої медичної та фармацевтичної освіти; 3) науковий потенціал, викладацькі здібності й ціннісні орієнтації науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти.

I етап (1804–1834 рр.) – етап становлення педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в освітньому просторі Харківського університету і започаткування несистемних виявів їхньої громадсько-просвітницької діяльності за межами університету. Характерними соціально-економічними й суспільно-політичними зрушеннями цього етапу стали: занепад феодально-кріпосницької системи й розвиток протокапіталістичних відносин; визрівання глибокої соціально-політичної кризи на тлі руху декабристів (1825), польського повстання (1830–1831), липневої революції у Франції (1830); формування регіонального слобідського дискурсу; потреба держави й регіону в подальшому розвитку сфери охорони здоров'я, народної освіти; законодавче урегулювання механізму надання добровільних коштів на розвиток закладів освіти різних типів.

Етап позначився прийняттям статуту (1804), формуванням особового складу відділення лікарських та медичних наук Імператорського Харківського університету і відділення фізичних та математичних наук, за кафедрами якого закріплювалися предмети, що мали вивчати студенти-медики (фізика, зоологія, ботаніка, хімія); започаткуванням планомірної підготовки медичних і фармацевтичних чиновників з 1810–1811 н.р.; створенням першої самостійної кафедри фармацевтичного профілю «Лікарського речеслів'я, фармації й лікарської словесності»; уведенням клінічного викладання студентам-медикам; відкриттям навчально-допоміжних установ (анатомічний театр, музеї, ботанічний сад, хімічна й фармацевтична лабораторії, клініки тощо); унормуванням порядку підготовки, екзаменування медичних та фармацевтичних чиновників (1809, 1810, 1816). Констатовано, що впродовж означеного етапу на базі університету медичним чиновникам присвоювалися вчені ступені «лікар», «магістр медицини» та «доктор медицини». До переліку вчених ступенів не належали «аптекарі» («Положення про надання вчених ступенів», 1819).

З'ясовано, що за статутом 1804 р. в університетському просторі офіційно визнавалося можливим виявляти з боку науковців-медиків і природодослідників громадсько-просвітницькі ініціативи: здійснення благодійності на користь недостатньо забезпечених студентів (§ 10), участь у роботі університетського суду (§ 5), виборах усіх без винятку посадових осіб, установа власних стандартів організації навчального процесу та наукової діяльності, інспектування училищ навчального округу (§ 30, 61); заснування наукових товариств (§ 9). Водночас унормовувалися на державному рівні вияви благодійності у сфері освіти, науки, культури, що створювало підґрунтя для активізації громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників (указ Миколи I щодо підтримки добродійництва, 1816).

Установлено, що науковий потенціал, викладацькі здібності й ціннісні орієнтації науковців Слобожанщини обумовлювалися: поширенням ідей Просвітництва та німецької класичної філософії; енциклопедизмом переважної більшості учених як іноземного (Л. Ванноті, Ф. Гізе, В. Пільгер та інші), так і вітчизняного (М. Болгаревський, Я. Громов, М. Єллінський, Г. Риндовський та інші) походження, їх спроможністю займатися викладацькою практикою; започаткуванням підготовки науково-педагогічних працівників у Професорському Інституті (м. Дерпт, 1828).

Визначений етап позначився низкою недоліків, як-от: відсутність повноцінного функціонування медичного факультету Харківського університету й планомірної підготовки студентів-медиків до 1810–1811 н. р. через дефіцит охочих навчатися на ньому, нерозробленість нормативних документів, які б регулювали порядок надання вчених ступенів фармацевтичним чиновникам; масовий виїзд науковців-медиків, лікарів-практиків з регіону напередодні, під час та після подій 1812 р.; посилення контролю за педагогічною діяльністю представників професорської колегії, установа станичних обмежень стосовно допуску здобувачів до вищої медичної та фармацевтичної освіти (20-і рр. XIX ст.) тощо.

II етап (1835–1862 рр.) – етап розширення напрямів, форм, змістових складників педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини внаслідок перегляду підходів до процесу підготовки медичних та фармацевтичних кадрів і законодавчого урегулювання громадсько-просвітницьких ініціатив – пов'язаний з прийняттям університетського статуту 1835 р.

та низки міністерських пропозицій, наказів, постанов («Положення про навчальні округи» (1835); «Правила про іспити медичних, ветеринарних і фармацевтичних чиновників» (1838), «Правила випробування лікарів, фармацевтів, ветеринарів, дантистів і повивальних бабок» (1845); «Наказ про публічні читання з технічних предметів» (1837) тощо), спрощенням порядку відкриття громадських організацій і наданням права затвердження статутів товариств окремим міністерствам. Характерними для цього етапу стали такі соціально-економічні й суспільно-політичні зрушення, як: розвиток фабричної промисловості, подальше зближення науки з технологією; скасування кріпацтва й збільшення кількості вільнонайманих працівників; зростання населення міст Слобожанщини, зокрема Харкова; зацікавленість пересічних громадян у розвитку закладів охорони здоров'я у зв'язку з високою смертністю й епідеміями; поразка у Кримській війні й зростання опозиційних настроїв у суспільстві, започаткування діяльності громад наприкінці 1850-х років, зокрема харківської.

Цей етап ознаменувався розробленням нормативно-правового забезпечення педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в контексті еволюції вищої медичної та фармацевтичної освіти загалом. До них віднесено: більш раціональне поєднання теоретичного і практичного складників підготовки медичних чиновників (уведення курсової п'ятирічної системи навчання, збільшення тривалості клінічних занять з одного до двох років (1835); декларування природничо-наукової спрямованості медичної освіти (40-і роки ХІХ ст.), започаткування піврічних екзаменаційних сесій, ступенів «медико-хірург» (1838–1845) та «доктор медицини й хірургії» (1838)); посилення вимог до професійних здібностей фармацевтичних чиновників («Аптекарський статут», 1836) й уніфікація системи навчання фармацевтів в університетах на основі поєднання професійної і частково академічної підготовки в єдину систему (започаткування систематичної роботи фармацевтичних курсів, законодавче унормування практики надання звань «аптекарський помічник», «провізор», «аптекар» у результаті атестації фармацевтів на базі університету; визнання фармакогнозії, фармакології, хімії, фізики обов'язковими теоретичними дисциплінами при підготовці аптекарських помічників (1838); введення науково-дослідного складника як компонента професійної підготовки фармацевтичних чиновників (присвоєння ступеня «магістр фармації» з 1845); визнання докторського ступеня обов'язковою умовою заняття професорської посади, позбавлення учених-педагогів участі в роботі училищних комітетів (1835); заборона тематичного зв'язку між магістерською й докторською дисертаціями та офіційне закріплення системи опонентів при захисті дисертацій (1844); запровадження інституту професорських стипендіатів та інституту приват-доцентів; розширення соціального складу студентів-медиків після скасування вступних іспитів (1861); дозвіл жінкам відвідувати університети на правах вільних слухачок (1850-і роки – 1861 р.); посилення нагляду за духом і напрямом викладання, заборона корпоративних об'єднань студентства («Інструкція ректорам університетів і деканам факультетів» (1848); «Тимчасові правила» (1861)), офіційне визнання права науковців як «благодійних осіб» організувати громадсько-просвітницьку діяльність (статут 1835 р., «Положення про приватні навчальні заклади», 1835); поширення практики відкриття недільних шкіл на громадських засадах (1861).

Констатовано, що статут 1835 р. передбачав для представників професорсько-викладацької колегії, зокрема науковців-медиків і природодослідників, розширення форм та змісту *педагогічної діяльності* (членам факультетських рад раз на рік дозволено у письмовій формі обґрунтовувати пропозиції щодо навчального й наукового напрямів діяльності (§ 19), розглядати «метод викладання» та «керівництва» професорів); встановлено норму тижневого навчального навантаження професорів не менше 8 годин на тиждень (§ 86) тощо; *громадсько-просвітницької діяльності* – передбачено розгляд Ученою радою міркувань науковців щодо пропозицій попечителя про вдосконалення викладання наук, відкриття додаткових курсів, прийняття до керівництва навчальних посібників в училищах; просвітницьку роботу з боку адміністрації в університетському просторі.

З'ясовано, що впродовж II етапу було визначено правові аспекти відкриття приватних навчальних закладів («Положення про приватні навчальні заклади», 1835), ініційовано прогресивною інтелігенцією відкриття недільних шкіл; унормовано викладання технічної хімії на спеціальних курсах в університетському просторі (указ «Про публічні читання з технічних предметів» (1837), що сприяло залученню науковців до розвитку освіти дорослих й свідчило про розширення форм і напрямів громадсько-просвітницької діяльності.

Установлено, що науковий потенціал, викладацькі здібності й ціннісні орієнтації науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини обумовлювалися необхідністю розбудови системи освіти на основі гасла «Самодержавство, Православ'я, Народність»; затребуваністю розвитку професійної освіти (записка С. Уварова «Про засоби зробити народне виховання спеціальним, не відступаючи від загальних видів його», 1832–1833 нар.); дозволом (1858) писати та захищати дисертації з медицини не лише латиною, а й російською мовою або однією з європейських мов; розвитком природничих наук та зростанням ролі емпіричних досліджень; а також педагогічними ідеями М. Пирогова щодо перетворення медичних факультетів університетів в елітарні освітні заклади (записка міністру С. Уварову, 1841), К. Ушинського щодо підготовки кадрів для народних шкіл («Недільні школи», 1861); усвідомленням суспільством університетської освіти як цінності.

Перешкодами, що стояли на заваді розвитку дослідженого феномену на цьому етапі, були: непослідовна урядова політика стосовно інституалізації вищої жіночої освіти, скасування процедури виборів ректора й деканів протягом 40-х – 50-х років XIX ст., ухвала «Постанови про перегляд правил про недільні школи та тимчасове їх закриття» (1862); невизначеність процедури матеріального утримання приват-доцентів; нелегальний характер діяльності гуртка харківської громади.

III етап (1863–1883 рр.) – етап поглиблення змісту педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини за визначеними напрямками й пошвавлення виявів їхньої соціально корисної активності в контексті зростання громадсько-просвітницького руху. Характерними ознаками цього етапу стали соціально-економічні й суспільно-політичні зрушення, зумовлені Великими реформами (розвиток промисловості, зростання потреби у вільнонайманих працівниках; реорганізація органів міського і формування земського самоврядування); подіями російсько-турецької війни (1877–1878); прагненням урядових кіл організувати позашкільну освіту за рахунок приватної ініціативи благонадійних осіб та товариств

(«Положення про початкові народні училища», 1864; «Правила про народні читання», 1876); переростанням просвітництва в громадсько-просвітницький рух, регламентований законодавством. Діяльність земств, зокрема в Харківській губернії, у соціальному і медичному напрямках, з одного боку, актуалізувала потребу в підготовці медичних та фармацевтичних чиновників, а з іншого – уможливила різного характеру громадсько-просвітницькі ініціативи щодо поширення серед широких верств населення знань, загальної культури, здорового способу життя науковцями-медиками та природодослідниками Слобожанщини.

У процесі наукового пошуку виявлено особливості *урядової політики в галузі університетської освіти*. Положення університетського статуту 1863 р. сприяли збільшенню кількості кафедр, на базі яких передбачалося здійснювати підготовку медичних і фармацевтичних чиновників, поглибленню спеціалізації навчальних дисциплін унаслідок виокремлення кафедр теоретичної та експериментальної фармакології (викладання рецептури та вчення про мінеральні води) та фармакогнозії і фармації, покращенню фінансування та реорганізації навчально-допоміжних установ для поглиблення змісту практичної підготовки й самостійних занять майбутніх медичних та фармацевтичних чиновників; підвищенню вагомості та престижу колективної праці науковців, зокрема медичної й природничої спрямованості (статті 119–120); покращенню матеріального забезпечення викладачів. Виявлено підтримку урядом значущості наукових занять студентів (циркуляр МНО, 1869).

Водночас у межах визначеного етапу виявлено позитивні зміни, які позначилися на науковому потенціалі, викладацьких здібностях, ціннісних орієнтаціях науковців Слобожанщини. Вони обумовлювалися інтенсивним розвитком медичних та природничих наук, появою ґрунтовних наукових праць з медицини (С. Боткін, В. Пашутін, І. Сеченов та інші); унормуванням функціонування недільних шкіл і популяризації науки за умови державного контролю («Положення про початкові народні училища» (1864), «Правила про народні читання» (1876)); зростанням соціально корисної активності науковців-медиків та природодослідників у контексті наростання громадсько-просвітницького руху, діяльності громад, а саме підтримкою заходів щодо поширення просвіти серед народу, покращенням умов праці та побуту лікарів і фармацевтів; проведенням професійних з'їздів природодослідників та лікарів, фармацевтів; започаткуванням роботи Хірургічного товариства (1881), друком періодичних видань у галузі охорони здоров'я («Здоровье» (1874–1883), «Врач» (з 1880) тощо), виступами за інституалізацію вищої жіночої медичної та фармацевтичної освіти й надання жінкам права лікарської практики; започаткуванням Вищих жіночих курсів при Медико-хірургічній академії (Санкт-Петербург, 1872); поширенням педагогічних ідей І. Мечникова, М. Пирогова, М. Скліфософського (відстоювання необхідності перетворення університетів на просвітницькі центри тощо).

Незважаючи на значні позитивні зрушення в організації педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини, на цьому етапі мали місце і певні хиби: часткове звуження автономії університетських колегій у 70-і рр. XIX ст., посилення поліцейського нагляду за студентами («Правила нагляду за студентами поза стінами університету та вихованцями вищих навчальних закладів різних відомств» (1867), «Правила для студентів», 1877–1879); заборона публічного вживання української мови (циркуляр

П. Валуєва, 1863); суб'єктивний характер рішень керівництва МНО; контроль за діяльністю недільних шкіл з боку урядової бюрократії («Положення про початкові народні училища», 1864).

IV етап (1884–1917 рр.) – етап підвищення вимог до педагогічної й інтенсифікація громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини на тлі реалізованих та проєктованих реформ університетської освіти, урізноманітнення форм громадсько-просвітницького руху. Характерними ознаками цього етапу визнано: аграрну кризу кінця ХІХ ст., індустріальний розвиток Слобожанщини поч. ХХ ст. на тлі соціальних та національних обмежень і поглиблення урядової кризи (зміна міністрів); формування інституцій громадянського суспільства (діяльність органів міського, губернського та повітового земського самоврядування на основі «Положення про земські установи» 1890 р., підпорядкування громадсько-просвітницьких установ МНО (1902); розвиток у регіоні класичної й професійної освіти; дискусії навколо питання про уведення загального початкового навчання (1895); поширення ідей про відкриття народних будинків і народних університетів; зростання потреби у формуванні розгалуженої мережі закладів охорони здоров'я й потужної фармацевтичної промисловості у зв'язку з епідеміями інфекційних хвороб, військовими й революційними подіями.

Результати наукового пошуку засвідчують, що урядова політика в галузі вищої медичної та фармацевтичної освіти відповідно до статуту 1884 р. була спрямована на збільшення практичних занять для студентів-медиків та слухачів-фармацевтів; пошук шляхів відходу від догматичних методів викладання, інтенсифікацію творчої й частково-пошукової діяльності студентів, надання їм права обирати один із затверджених медичним факультетом планів організації навчання й заохочення до фахової спеціалізації (ст. 58, 70–73); розвиток інституту приват-доцентури; уведення гонорарної системи (ст. 129); передбачення набуття двоступеневої системи «магістр-доктор» на фізико-математичному та виключно вченого ступеня доктора наук на медичному факультеті; виділення додаткових коштів на медичні кабінети, музеї, лабораторії («Тимчасовий штат Імператорських російських університетів...», 1887).

Послугували каталізаторами посилення вимог до змісту й напрямів педагогічної діяльності, інтенсифікації громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини законодавчі акти, що ставили за мету поновлення процедури виборів університетської адміністрації й самостійності вчених рад, університетського суду; тимчасове допущення жінок до навчання в університетах як вільних слухачок («Тимчасові правила управління університетами», 1905); перехід на предметну систему навчання й надання студентам можливості комбінувати предмети в межах програми навчання («Правила про проведення іспитів у випробувальних комісіях», 1906); визначення місії університету – сприяння «розвитку наук і надання особам, належним чином до того підготовленим, як загальної, так і професійної вищої освіти» (1910); акцентування уваги на значущості призначення обов'язкових для здобувачів освіти колоквиумів, репетицій, «дорадчих годин» та наукових гуртків, можливості навчання не лише студентів, а й вільних слухачів (проєкт Статуту Імператорських Російських університетів, 1910); визнання можливості започаткування підготовки фармацевтичних кадрів на хіміко-фармацевтичних відділеннях фізико-математичних факультетів університетів (циркуляр МНО, 1915); надання прав

державної служби жінкам-лікарям (1898; 1901), дозволу на відкриття приватних курсів із програмою на рівні вищої освіти (1905); залучення науковців до організації дозвілля громадян («Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» (1890); «Про видання нових правил про народні читання», «Про порядок нагляду за напрямом народних читань в Імперії» (1901) тощо).

Науковий потенціал, викладацькі здібності й ціннісні орієнтації науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини, підвищення вимог до науково-педагогічних кадрів обумовлювалися інтенсифікацією природничих наукових досліджень і переходом фармації у сферу наукомістких високих технологій (у 1887 р. порушено питання щодо прав магістрів фармації претендувати на заміщення посади професора кафедри фармації і фармакогнозії); посиленням ролі викладача як керівника навчально-пізнавальної діяльності студентів («Правила про проведення іспитів у випробувальних комісіях», 1906), підвищенням кваліфікаційних вимог пошукачів ученого ступеня «доктор» на медичному факультеті (усне випробування на факультеті та публічний захист схваленої факультетом дисертації), звання приват-доцента (обов'язковість науково-педагогічного стажу, наукової активності, моральної зрілості тощо). Установлено, що на визначеному етапі підготовкою медичних та фармацевтичних чиновників переважно займалися науковці-медики та природодослідники, що здобули вищу медичну й природничу освіту на базі вітчизняних Імператорських університетів (переважно Харківського) та Медико-хірургічної академії, захистили докторські дисертації, проводили наукові дослідження.

З'ясовано, що інтенсифікація громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини обумовлювалася приписами циркулярів МОН кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст. щодо необхідності надання роз'яснень студентам стосовно їхніх обов'язків перед університетом і батьківщиною; розширенням у регіоні мережі товариств лікувального й профілактичного профілю («Зуболікарське товариство» з 1902 р., «Товариство швидкої медичної допомоги» з 1909 р. тощо); посиленням консолідації лікарів і фармацевтів (організація Спілки російських лікарів пам'яті М. Пирогова; участь у професійних з'їздах, конгресах тощо); поєднанням громадсько-просвітницької діяльності із засобами додаткового заробітку; поширенням педагогічно доцільних ідей В. Бехтерева, М. Блауберга, П. Лесгафта, І. Мечникова, Ф. Ерісмана, М. Скліфософського щодо здорового способу життя, фізичного розвитку дітей та молоді; упровадженням експериментальної педагогіки; усвідомленням гуманістичних цілей фармації, інституалізації вищої жіночої медичної освіти.

Установлено, що протягом ІV етапу набули поширення *нові форми громадсько-просвітницького руху* на Слобожанщині, пов'язані з ідеєю відкриття народних будинків для масової роботи з населенням, народного університету як загальнодоступного закладу вищої освіти; виникненням осередків політичних партій («Конституційно-демократична партія», «Союз-земців-конституціоналістів» тощо), представництв опозиційно налаштованої до самодержавства ліберальної професури («Академічний союз»); розгортанням українського національного руху («Братство тарасівців», «Революційна українська партія»), зародженням науково-просвітницького руху (презентація українського образу Слобожанщини на ХІІ Археологічному з'їзді, 1902), розгортанням руху за охорону природи («Товариство любителів природи», 1911) тощо.

До *перешкод*, які стояли на заваді ефективній організації педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини на цьому етапі, належали: ліквідація виборності ректора й декана за статутом 1884 р. (поновлено у серпні 1905 р.); установлення з 1887 р. відсоткової норми доступу євреїв до вищої освіти (для Харківського університету – 5% від кількості вступників, згодом 3%); посилення контролю МНО над корпоративними об'єднаннями студентів («Правила для студентів» 1885); суперечливість підходів до інституалізації жіночої вищої медичної освіти, предметної (1906–1911) та курсової систем навчання (скасування предметної системи наказом міністра Л. Кассо, 1911).

У третьому розділі **«Досвід педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини у досліджуваний період»** охарактеризовано форми й змістові складники організаційного, навчального, навчально-методичного, науково-дослідницького напрямів педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в межах обґрунтованих етапів.

З'ясовано, що *організаційний напрям* педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини охоплював традиційні та специфічні для кожного етапу форми. До *традиційних* віднесено: виконання окремими науковцями обов'язків ректора (М. Єллінський (1830–1833), В. Комлішинський (1836–1837), А. Пітра (1871–1881), І. Щелков (1884–1890), Г. Лагермарк (1899–1901), Л. Рейнгард (1905–1906)), деканів, секретарів, членів університетської та факультетських рад; здійснення наставництва й організація підготовки професорських стипендіатів до педагогічної діяльності; проведення конкурсів для заняття вакантних посад; започаткування й організація діяльності ботанічного й анатомічного музеїв, хімічної й фармацевтичної лабораторій, ботанічного саду, клінік (М. Болгаревський, Л. Ванноті, Я. Громов, Ф. Гізе, В. Черняєв та інші, I етап), організація роботи електротерапевтичного лікувального закладу Манько (І. Щелков, II етап), ветеринарних школи й училища (К. Вишневський та інші, II етап), фармакологічного кабінету (Г. Риндовський, II етап); систематизація й поповнення фондів анатомічного музею (П. Наранович та інші, II етап); організація роботи музеїв фізіологічної анатомії, патологічної анатомії, судової медицини (І. Вагнер, Д. Лямбль, А. Пітра, 1868), Повивального інституту (І. Лазаревич, 1869), дитячої клініки (І. Троїцький, 1914), корпусу судової медицини з лабораторіями й музеєм (М. Бокаріус, 1913), муляжної майстерні й лабораторій кафедри систематичного та клінічного вчення про нашкірні та сифілітичні хвороби (І. Зеленев, поч. ХХ ст.).

Специфічними формами реалізації організаційного напрямку педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини були: участь у роботі училищного комітету, візитації навчальних закладів (I етап); реорганізація структурних підрозділів медичного факультету (відокремлення фармакології від фармації, II етап); ініціювання поділу фізико-математичного факультету на відділення математичне, фізико-хімічних та природничих наук (М. Бекетов, III етап); створення умов для реалізації систематичної шпитальної практики студентів-медиків (Л. Гіршман, І. Зарубін, В. Крилов, А. Пітра та інші, III етап); організація «посилених занять» з хірургії та військово-польової хірургії для випускників під час військових дій (III етап); надання пропозицій щодо укладання фінансового кошторису університету для покращення організації медичної й фармацевтичної освіти (III етап); пошук ресурсів

для облаштування навчально-допоміжних установ (підготовка листів до МНО, порушення клопотань М. Валяшка й М. Красовського перед підприємствами хіміко-фармацевтичного профілю для дослідної хіміко-фармацевтичної лабораторії тощо, IV етап); участь у роботі факультетських та міністерських комісій з підготовки і обговорення законопроектів й університетських правил, організаційних засад функціонування університетів (В. Данилевський, Л. Гіршман та інші, IV етап).

Водночас виявлено труднощі в реалізації організаційного напрямку педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини: посилення урядового впливу упродовж 40-х–50-х рр. XIX ст. спричинило відсторонення факультетських рад від розв'язання наукових і навчальних питань; в умовах дії статуту 1884 р. члени ради медичного факультету були позбавлені ініціативи щодо формування професорсько-викладацької колегії.

Доведено, що *навчальний напрям педагогічної діяльності* науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини був реалізований у таких формах: читання лекцій, проведення практичних і лабораторних занять (зокрема на базі лабораторій і клінік); здійснення контролю якості знань, умінь та навичок студентів-медиків, здобувачів учених ступенів, звань (гезель, аптекар, провізор тощо) слухачів університету; організація шпитальної практики. Для досліджуваного періоду були характерні: енциклопедизм у викладенні матеріалу (I етап); збагачення змісту інформаційних лекцій (Є. Гордієнко, Г. Риндовський та інші, II етап); уведення оглядових лекцій під час прискореної підготовки лікарів (II етап); поширення демонстраційних лекцій (В. Грубе, М. Попов, Н. Хржонщевський та інші, III–IV етапи). Констатовано, що *практична складова підготовки фармацевтичних чиновників* забезпечувалася насамперед започаткуванням роботи (1812) фармацевтичної лабораторії й перевіркою сформованості навичок виготовлення препаратів на її базі; проведенням практичних і лабораторних занять з фармації та фармакогнозії відокремлено від студентів-медиків (Я. Ганнот, 1867); висвітленням на практичних заняттях з аналітичної хімії особливостей методів аналізу хіміко-фармацевтичних препаратів (А. Чиріков та інші, кінець 1880-х рр.) й розробленням та викладанням спеціальних курсів досліджень лікарських засобів (М. Валяшко; 1905; П. Чеішвілі, 1916); *медичних чиновників* – а) реалізацією ідеї клінічної підготовки фахівців (М. Еллінський, Т. Ванцетті та інші, I–II етапи); б) поглибленням клінічного навчання та окресленням вимог щодо нього (В. Грубе «Про сучасне клінічне викладання хірургії», 1864); в) упровадженям регулярної шпитальної практики студентів-медиків (Л. Гіршман, І. Зарубін, В. Крилов та інші, III–IV етапи); г) розробленням спеціальних курсів, зокрема про дитячі хвороби (М. Пономарьов, 1875–1881), топографічну анатомію та оперативну хірургію (Г. Валяшко, 1916–1917) тощо.

Виявлено прагнення науковців-медиків та природодослідників активізувати пізнавальну діяльність здобувачів освіти шляхом запровадження елементів проблемного навчання (М. Еллінський, Є. Гордієнко та інші, I–II етапи), епізодичного поєднання групової й індивідуальної роботи студентів (Д. Лямбль, 1861–1863); поглибленого упровадження методів та засобів розвивального, наочного навчання, а саме бесід, колоквиумів, екскурсій та мнемонічних схем, музейних експозицій, регулярних демонстрацій хворих, лікарських засобів, природничих колекцій, «чарівного ліхтаря», мікроскопа, спектроскопа тощо (О. Белоусов, М. Валяшко,

П. Ковалевський, В. Крилов, В. Лашкевич, М. Попов, І. Скворцов, А. Чиріков, П. Шатілов та інші, III–IV етапи); організацією систематичної самостійної роботи студентів щодо комплексного дослідження довкілля й людини (І. Скворцов, IV етап).

З'ясовано, що *навчально-методичний напрям* педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини впродовж досліджуваного періоду реалізовано в таких формах:

- добір творів провідних учених у галузі медицини й природничих наук; написання посібників, підручників і керівництв: «Загальна хімія для учителів та учнів» Ф. Гізе (1813–1817); підручник з акушерства та гінекології А. Блюменталю (1831); «Курс фізіологічної хімії» О. Ходнева (1847–1848); «Про фауну Харківської губернії і прилеглих до неї місцевостей» О. Черная (1850), «Атлас гінекологічних та акушерських інструментів, удосконалених і винайдених І. П. Лазаревичем» (1867); «Курс фармакогнозії» А. Чирікова (1871); «Керівництво до свідомої гербаризації та ботанічних спостережень» В. Талієва (1900) тощо;

- рецензування підручників, посібників для підготовки медичних і фармацевтичних чиновників (С. Попов «До питання про викладання фармакології в наших університетах» (1897) тощо);

- переклад підручників і керівництв (Я. Громов (I етап), В. Крилов (III етап), П. Ковалевський (IV етап) та інші); вироблення підходів до перекладу наукових праць з медицини (М. Попов, І. Вагнер, І. Вілкомірський та інші, III етап);

- літографування лекцій (патологічна анатомія Д. Лямбля (1861), загальний курс ботаніки Л. Рейнгарда з малюнками автора та студента І. Бараннікова (1877) тощо).

Виявлено, що *науково-дослідницький напрям реалізації педагогічної діяльності* науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини охоплював такі складники:

- організація ботанічних екскурсій (Ф. Пільгер, А. Краснов та інші, I–IV етапи), здійснення краєзнавчих досліджень і публікація їх результатів (Ф. Гізе, М. Бекетов, А. Чиріков, А. Якобій та інші, I–IV етапи);

- обговорення результатів науково-дослідницької роботи на засіданнях рад медичного й фізико-математичного факультетів (П. Шумлянський, В. Крилов та інші, I–IV етапи);

- співпраця з представниками вітчизняних та закордонних науково-освітніх центрів (М. Валяшко, Ф. Гізе, Є. Гордієнко, Л. Гіршман, В. Данилевський, Д. Лямбль, І. Лазаревич, І. Троїцький та інші, I–IV етапи), здійснення наукових відряджень окремих учених за кордон і здобуття визнання закордонних наукових товариств;

- залучення студентів-медиків до науково-дослідницької діяльності шляхом визначення тематики студентських наукових творів та здійснення керівництва, рецензування (О. Венедиктов, М. Бекетов, В. Данилевський, П. Ковалевський та інші, I–IV етапи), виконання державних замовлень на термінові наукові розробки для потреб оборонної промисловості, польової медицини, фармакології (К. Красуський, 1917); до обговорення актуальних проблем медицини й природознавства у наукових товариствах, участі у наукових студентських гуртках (В. Арнольд, М. Мельников-Розведенков та інші, IV етап), публікацій (Є. Гордієнко, А. Чиріков та інші, II–IV етапи); стимулювання студентів до занять наукою;

– підготовка і захист магістерських (галузь фармації: Я. Ганнот, А. Чиріков, М. Валяшко та інші, II–IV етапи) і докторських дисертацій на основі лабораторних та клінічних досліджень; рецензування наукових праць;

– ініціювання створення й участь у роботі наукових товариств природничої та медичної спрямованості: «Товариства дослідників природи при Харківському університеті» (1869), «Товариства дослідних наук» (1872), «Товариства фізико-хімічних наук» (М. Бекетов, І. Осипов та інші, з 1893), «Товариства наукової медицини і гігієни» (П. Ковалевський, Л. Гіршман, М. Оболенський та інші, з 1893), «Хірургічного товариства», «Товариства дитячих лікарів» (1912–1914) з публікаціями результатів науково-дослідницької роботи на сторінках фахових часописів, видання університету;

– закладення підвалин наукових шкіл: судово-медичної (М. Бокаріус), фармакологічної (М. Залеський, Д. Родзаєвський, С. Попов та інші) тощо;

– надання рекомендацій для стажувань та тривалих творчих відряджень у межах країни та за кордон молодим ученим (В. Данилевський, А. Чиріков та інші, III–IV етапи);

– підготовка й публікація статей науково-методичного характеру (М. Кашенко «Замітка про значення наукових малюнків» (1885); В. Воробйов «До питання про устрій анатомічних навчальних музеїв» (1908) та ін.);

– публікації з історії Харківського університету (Г. Лагермарк (1896); М. Попов (1900; 1901), І. Щелков (1890) та інші), робота в комісіях з підготовки до публікації ювілейних видань університету (М. Попов, І. Осипов, І. Скворцов та інші, IV етап).

У четвертому розділі **«Досвід громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини (XIX – поч. XX ст.)»** виокремлено напрями, зміст і форми реалізації громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини: в університетському просторі та за його межами.

У процесі дослідження з'ясовано, що *в межах університетського простору* громадсько-просвітницька діяльність науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини упродовж XIX – поч. XX ст. набула такого змісту й форм вияву:

– *популяризація серед населення знань шляхом виголошення й опублікування актових промов, зокрема здоров'язберезувального* (Я. Громов (1824), В. Дрейсиг (1809, 1813); Л. Ванноті, І. Книгін (1813); В. Черняєв (1857); В. Грубе (1864), П. Лазаревич (1874), А. Якобій (1880) та інші) й *педагогічного* (І. Каменський (1812), Є. Гордієнко (1842), І. Зарубін (1882), Г. Лагермарк (1887), І. Скворцов (1891) та інші) характеру;

– *вияв доброчинності й приватної ініціативи* щодо облаштування навчально-допоміжних установ університету, дарування експонатів природничому, зоологічному, ботанічному, мінералогічному музеям (В. Черняєв, М. Турчанинов та інші), придбання анатомічних малюнків для студентів (П. Наранович), відрахування на користь студентської каси прибутку від прочитаних лекцій (Д. Лямбль та інші), збагачення колекцій акушерської клініки (І. Лазаревич); фінансова підтримка «Товариства допомоги нужденним студентам Імператорського Харківського університету» (Г. Лагермарк, Л. Гіршман, А. Чиріков та інші, з 1871); лобіювання рішення Ученої ради університету щодо надання допомоги Товариству Червоного Хреста (В. Грубе, 1877); допомога пораненим у результаті аварії імператорського поїзда (В. Грубе, 1888);

сприяння функціонуванню Бюро приватного студентського життя, Професійної спілки студентів-медиків Харківського університету (Ф. Опенховський та інші, IV етап), Позико-ощадної каси службовців університету (І. Осипов, IV етап); передача приміщень навчально-допоміжних установ для потреб військового відомства (1914); надання консультацій хворим воїнам (К. Георгієвський, Я. Анфімов та інші), відрахування коштів на утримання лазарету при університеті (з 1914); фінансова підтримка публікацій студентів-медиків (В. Крилов, 1890–1895) тощо;

– професійне консультування від імені професорської колегії представників державних і громадських установ (Вовчанський повітовий суд, 1826; військово-лікарняні установи МВС (II–IV етапи), Товариство Червоного Хреста, III–IV етапи);

– опублікування статей просвітницького характеру у часописах Харківського університету: «Украинский вестник» (І. Каменський, 1816–1819), «Труды общества испытателей природы при Императорском Харьковском университете» (з 1869), «Протоколы заседаний медицинской секции Общества опытных наук при Императорском Харьковском университете» (з 1873 р.), «Записки Императорского Харьковского университета» (І. Троїцький, 1912–1913);

– виголошення доповідей щодо розв'язання соціально важливих питань на засіданнях ради медичного факультету (І. Вілкомірський 1848–1849; І. Щелков, Л. Гіршман, 1884 та інші);

– сприяння інституалізації вищої жіночої медичної освіти (укладання пропозицій щодо допуску жінок до слухання лекцій як вільних слухачок, студенток, отримання вчених ступенів (О. Белоусов, 1901); підтримка проведення публічних лекцій на базі університету жінкою-лікарем Є. Дрентельн (1900); участь у роботі комісії для доопрацювання проєкту урядового рішення про доцільність прирівнювання прав жінок-лікарів і лікарів чоловічої статі (М. Пономарьов, 1899); надання дозволу асистування при читанні лекцій з неорганічної хімії доктору фізичних наук Женевського університету К. Ролль (1909); включення до складу президії IV Всеросійського одонтологічного з'їзду, проведеного на базі університету, жінки-лікаря Р. Рохлін-Рашиної (С. Попов, 1911);

– надання професійної допомоги, консультацій медичним працівникам під час епідемії холери, чуми (В. Крилов, О. Репрев, 1848–1849; 1897), війн; організація тимчасових (В. Крилов, 1877–1878) та постійно діючих (І. Оболенський, В. Крилов, М. Пономарьов та інші, 1899) курсів для лікарів, військових фельдшерів (М. Белоусов, 1917) при університеті; організація санітарних курсів для студентів під час військових подій (М. Бокаріус, 1915–1917);

– читання лекцій на публічних курсах з хімії (М. Бекетов, Є. Гордієнко, Г. Лагермарк, з 1838); на базі лекційного гуртка (В. Крилов, О. Репрев, з 1885);

– вироблення й структурування рекомендацій населенню щодо ведення здорового способу життя та охорони здоров'я: залучення до роботи в комісіях університету для відкриття епідеміологічного товариства з інститутом для вивчення та профілактики інфекційних хвороб (В. Грубе, Л. Ценковський, А. Якобій та інші, 1881), використання задушливих газів і запобігання їхньому впливу (М. Валяшко та інші, з 1914);

– вивчення стану здоров'я, сприяння профілактиці захворювань студентів (анонімне опитування студентів В. Фавром (1902) і оприлюднення результатів,

створення комісії для вироблення заходів щодо запобігання поширенню туберкульозу серед студентів (1908) тощо);

– *відстоювання принципів функціонування університету* (самостійність у визначенні правил внутрішнього розпорядку, моральна відповідальність науковців за успіхи університету): публікації щодо унормування діяльності університету (В. Крилов, 1881), протест проти відрахування ректором студентів (Л. Гіршман, 1905) тощо;

– *залучення до краєзнавчих досліджень й оприлюднення їхніх результатів*: участь у комісіях з підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду у Харкові, публікації краєзнавчого характеру (О. Белоусов, В. Данилевський, А. Краснов, В. Крилов, М. Попов, І. Щелков, 1902).

Аналіз архівних джерел і спеціальної літератури дозволив схарактеризувати досвід громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини *поза межами університетського простору, що знаходило вияв у таких змістових напрямках*:

– *участь в організації та функціонуванні громадсько-просвітницьких товариств*: «Харківське товариство благодійності» (І. Каменський, І. Книгін, В. Дрейсиг, 1812–1827); ХМТ – М. Валяшко, В. Грубе, І. Зарубін, Г. Риндовський та інші (з 1861); ХФТ – М. Красовський, А. Чиріков та інші (з 1881); «Товариство допомоги хворим, нужденним здобувачам освіти у вищих навчальних закладах м. Харкова» – О. Репрев, С. Коршун та інші (з 1910); «Харківське товариство поширення в народі грамотності» – М. Бекетов, В. Данилевський, В. Арнольдї, Г. Лагермарк, В. Фавр та інші (з 1869); «Педагогічне товариство сприяння справі виховання» – В. Данилевський, В. Арнольдї, І. Красуський (з 1913) та інші;

– *сприяння організації дозвілля, популяризації та улаштуванню народних ігор, літніх колоній для відпочинку дітей* (В. Данилевський, В. Фавр та інші, IV етап); *організація роботи з'їзду розумних розваг у Харкові* (В. Арнольдї, В. Данилевський, В. Талієв та інші, 1915);

– *участь у благодійних заходах окремих громадсько-просвітницьких товариств* (медична допомога німцям у Будинку для повернення до життя помираючих Харківського товариства благодійності (В. Дрейсиг, 1818); залучення до проведення благодійних балів для збору коштів на відкриття лікарні ХМТ (1863) та надання пільгових медичних послуг на її базі; святкування дня білої ромашки з ініціативи Харківського відділу ліги боротьби з туберкульозом (М. Бокаріус, 1915); ініціювання створення при ХФТ благодійного фонду (А. Чиріков, 1897) й улаштування фармацевтичних вечорів для надання фінансової допомоги слухачам-фармацевтам Харківського університету; сприяння безкоштовній видачі незараженого коров'ячого молока, надання лікарських порад щодо догляду за дітьми, фінансової та юридичної допомоги матерям на базі лікувально-профілактичного закладу «Крапля молока» Харківського відділу «Спілки для боротьби з дитячою смертністю» (І. Троїцький, Я. Трутовський та інші, з 1907);

– *участь у здоров'яхохоронних заходах Харківського місцевого управління Російського Товариства Червоного Хреста*, зокрема започаткування 6-тижневих курсів підготовки сестер милосердя (Л. Гіршман та інші, IV етап);

– *сприяння інституалізації приватної жіночої освіти* (участь у створенні й діяльності Харківського інституту шляхетних дівчат (І. Каменський, І. Книгін та інші, 1812–1818), забезпечення діяльності Вищих жіночих курсів Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок (В. Арнольд, Л. Рейнгард, з 1907), Жіночого медичного інституту ХМТ (В. Данилевський, А. Чиріков, С. Попов та інші, з 1910);

– *просвітянство* в процесі приватної лікарської практики (протягом досліджуваного періоду), *готовність лікувати хворих безкорисливо* (Г. Коритарі, Л. Гіршман та інші);

– *поповнення інформаційного простору матеріалами просвітницького змісту*: підготовка й видання праць окремим накладом здоров'яохоронного (Ф. Альбрехт «Про цілющу силу слов'янських мінеральних озер» (1846)), П. Ковалевський «Пияцтво, його причини і лікування» (1888) та інші) та *педагогічного* (І. Лазаревич «Увага до дітей та матерів» (1871), «Діяльність жінок» (1883); І. Скворцов «Гігієна виховання й освіти» (1906) та інші) *змісту*; видання «Народної енциклопедії» (В. Данилевський, М. Бокаріус, К. Георгієвський та інші, 1910–1912); *публікації статей у періодичній пресі* (В. Крилов, А. Краснов, Л. Ценковський та інші); *часописах науково-пізнавального й педагогічного спрямування* «Русская школа», «Вестник знания» тощо (І. Скворцов «Про виховання моралі», 1903); *спеціалізованих часописах*;

– *виконання обов'язків редакторів, дописувачів часописів медичного, медично-ветеринарного, природничого та фармацевтичного профілю*: «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (П. Ковалевський, 1883–1896), «Вестник медицины» (В. Данилевський, Л. Орлов, 1896–1897); «Бюллетени Харьковского общества любителей природы» (В. Талієв, 1912–1918), «Харьковский медицинский журнал» (К. Георгієвський, С. Коршун, В. Фавр та інші, з 1906); «Украинский домовод» (Ф. Пільгер, 1817) тощо; *редагування газети* «Южный край» (А. Краснов, 1910–1912);

– *участь у роботі місцевих державних органів влади і земств* (М. Бекетов, Є. Гордієнко, І. Красуський, Г. Лагермарк, В. Данилевський, А. Чиріков та інші);

– *надання експертних оцінок у судових установах* (В. Крилов, П. Ковалевський, А. Чиріков та інші), доведення представниками ХМТ (Е. Беллін, О. Белоусов) безпідставності звинувачень у скоєнні ритуальних убивств мултанськими вотяками (удмурти) (1892–1896) та М. Бейлісом (1913);

– *надання допомоги в організації культурно-просвітницьких закладів Слобожанщини*: безкоштовних народних бібліотек-читалень, Харківської громадської бібліотеки (В. Данилевський, І. Осипов та інші, III–IV етап), Харківського художньо-промислового музею (О. Белоусов, А. Краснов та інші, IV етап);

– *організаційна та благодійна діяльність на користь освітніх установ Слобожанщини*: земських шкіл, недільної школи Х. Алчевської, Харківського міського ремісничого училища, Харківського училища для сліпих дітей, середніх та вищих закладів освіти тощо (Є. Гордієнко, Л. Гіршман та інші), Народного університету (В. Данилевський, І. Красуський, В. Фавр та інші, IV етап);

– *підтримка громадського та національного* (Я. Трутовський, Т. Тимофеев та інші, 1890-і рр. –1909), *природоохоронного* (В. Талієв та інші, IV етап) *рухів*;

– *сприяння відкриттю та функціонуванню дослідницьких установ*: на базі ХМТ (Харківський Пастерівський інститут і Бактеріологічна станція, 1887); ХФТ – (Інститут з відділеннями хіміко-фармацевтичним та хіміко-бактеріологічним, 1913). При

Бактеріологічній станції відкрито курси для земських лікарів (В. Недригайлов, С. Коршун та інші, 1903), при Інституті ХФТ – фармацевтичні курси (1913).

У п'ятому розділі **«Прогностичні тенденції розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини в контексті реформування вищої медичної й фармацевтичної освіти України»** визначено шляхи актуалізації цінного досвіду реалізації обґрунтованих напрямів діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини досліджуваного періоду в сучасних умовах:

– *на макрорівні* (державні органи управління): розроблення нормативно-правового забезпечення: а) *неперервної освіти протягом життя* (сприяння досягненню ефективного партнерства між фахівцями сфери охорони здоров'я та науково-педагогічними працівниками, безперервному професійному розвитку фахівців медичного та фармацевтичного спрямування на основі запровадження гнучких короткотермінових програм навчання; залученню науково-педагогічних працівників до реалізації стратегії формування відповідального ставлення громадян України до власного здоров'я тощо); б) *підвищення соціального статусу вітчизняних науковців медичного й фармацевтичного спрямування;*

– *на мезорівні* (освітній простір ЗВМ(Ф)О, медичних і фармацевтичних факультетів університетів): сприяння а) *гуманізації та гуманітаризації вищої медичної й фармацевтичної освіти* (зміцнення інституціональної місії, формування корпоративної культури закладу вищої освіти з урахуванням принципів гуманізму, демократичності, солідаризму, єднання науки та практичної дії, що сповідували та відстоювали прогресивні науковці-медики й природодослідники Слобожанщини; надання фінансової підтримки науковцям у розвитку професійної кар'єри, проходженні наукових стажувань; підтримка громадсько-просвітницьких ініціатив науково-педагогічних працівників тощо); б) *фундаменталізації й індивідуалізації вищої медичної й фармацевтичної освіти* (системна реалізація дуальних сертифікатних освітніх програм науково-професійної підготовки медиків та фармацевтів з урахуванням особливостей розвитку регіону, відкриття клінік, аптек, лабораторій, ботанічних садів на базі закладів вищої освіти; продовження традицій фундаторів вищої медичної й фармацевтичної освіти як засновників напрямів наукових досліджень), в) *інтернаціоналізації вищої медичної й фармацевтичної освіти* (поширення практики наукових стажувань викладачів у світових науково-освітніх центрах, організація міжнародних конгресів та форумів, виставок; проведення спільних міжнародних дослідницьких і просвітницьких проєктів); г) *збереження національної й регіональної специфіки створення освітнього середовища* (увічнення історичної пам'яті про фундаторів вітчизняної вищої медичної й фармацевтичної освіти України в цілому і Слобожанщини зокрема; популяризація педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків і природодослідників Слобожанщини на конференціях; збільшення кількості іменних кабінетів, використання в освітньому процесі музейної педагогіки; урахування на засадах благодійності потреб соціально вразливих груп населення тощо); д) *поєднання інноваційних форм і методів навчання та педагогічно доцільних традицій у підготовці фахівців медичного й фармацевтичного профілю* (сприяння етично насиченій підготовці фахівців; утілення персоніфікованого підходу до укладання змісту навчальних дисциплін, реалізація проблемного навчання тощо);

є) *утвердження серед представників наукової спільноти підприємницької культури* (клінічна підготовка майбутніх фахівців на базі лікувальних закладів державної та приватної форм власності; виконання прикладних наукових досліджень; диверсифікація фінансування);

– на *мікрорівні* (науково-педагогічні працівники, здобувачі освіти ЗВМ(Ф)О, медичних і фармацевтичних факультетів університетів): сприяння розвитку формальної, неформальної, інформальної освіти; активізація діяльності учених в інформаційному просторі, зокрема стосовно висвітлення ролі жіноцтва в охороні здоров'я; залучення науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти до системної участі в роботі наукових товариств, поширення практики соціального партнерства, виявлення волонтерської допомоги, організації й діяльності громадсько-просвітницьких установ, виконання сумісних соціально значущих проєктів, популяризації в регіоні знань щодо надання невідкладної медичної допомоги, особливостей зберігання ліків та культивування цілющих рослин; сприяння посиленню взаєморозуміння працівників й організацій галузі охорони здоров'я України, створення здоров'язбережувального середовища закладу вищої освіти тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено цілісний підхід до висвітлення проблеми становлення та розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини упродовж XIX – поч. XX ст. Узагальнення та систематизація результатів історико-педагогічного пошуку стало підставою для таких висновків:

1. Проаналізовано стан і напрями розроблення визначеної проблеми в *дореволюційній, радянській, сучасній українській і зарубіжній історіографії*. У процесі розв'язання поставлених у дослідженні завдань брали до уваги такі групи джерел: законодавчі акти та нормативні документи; документи навчальної, наукової, адміністративної, фінансової діяльності Харківського університету; архівні справи фондів ЦДАК України, ДАХО, Центрального державного архіву кінофотофонодокументів у Санкт-Петербурзі, Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, музею фармації НФаУ, Архіву Інституту Пастера; статистичні видання й історико-довідкові публікації; промови й доповіді, літературні праці й видання публіцистичного характеру; документи ініціативно-виконавчі й колегіального обговорення; критико-бібліографічні й біографічні нариси з приводу ювілеїв і некрологи науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини; періодичні видання; дидактичні джерела досліджуваного періоду; спогади вихованців Харківського університету, учених, представників громадськості; інтерпретаційно-дослідницькі джерела.

2. У вивченні досліджуваної проблеми спиралися на концепти (*теоретичний, методологічний, прогностичний*), що сприяли реалізації провідної ідеї, й такі наукові підходи: *базові* (системно-структурний, історико-педагогічний), *парадигмальні* (антропологічний, аксіологічний, особистісно-діяльнісний, цивілізаційний та регіональний, культурологічний, синергетичний, гендерний), *інструментальні* (історіографічний, хронологічний, герменевтичний, наративний, персоніфікований,

прогностичний), методи (загальнонаукові, історико-педагогічний, персоніфікований, прогностичний).

Згідно з логіко-структурним аналізом низки понять термінологічного поля дослідження («фундатори вітчизняної вищої медичної й фармацевтичної освіти»; «медичні та фармацевтичні чиновники» тощо) подано авторське тлумачення базового поняття *«педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної й фармацевтичної освіти (XIX – поч. XX ст.)»* (особливий вид активності науковців-медиків та природодослідників, що передбачав, з одного боку, організацію в університетському просторі освітнього процесу й забезпечення професійної підготовки медичних та фармацевтичних чиновників, виконання наукових досліджень, з іншого – взаємодію з державними, громадськими та приватними структурами на платній та безоплатній основі з метою пропагування й цілеспрямованого поширення серед широких верств населення знань, загальної культури, здорового способу життя).

3. Виявлено, що *передумовами* становлення і розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в період XIX – поч. XX ст. послуговували такі чинники: *соціально-економічні, суспільно-політичні; соціально-культурні; геополітичні*. Ідентифіковано етапи педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини упродовж XIX – початку XX ст.: *I етап (1804–1834 pp.)* – становлення педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в освітньому просторі Харківського університету та започаткування несистемних виявів їхньої громадсько-просвітницької діяльності за межами університету; *II етап (1835–1862 pp.)* – розширення напрямів, форм, змісту педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини внаслідок перегляду підходів до процесу підготовки медичних і фармацевтичних чиновників і законодавчого урегулювання громадсько-просвітницьких ініціатив; *III етап (1863–1883 pp.)* – поглиблення змісту педагогічної діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини за визначеними напрямками й пожвавлення виявів їхньої соціально корисної активності в контексті зростання громадсько-просвітницького руху; *IV етап (1884–1917 pp.)* – підвищення вимог до педагогічної й інтенсифікація громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини на тлі реалізованих і проєктованих реформ університетської освіти й урізноманітнення форм громадсько-просвітницького руху.

4. Схарактеризовано *досвід педагогічної діяльності* науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини протягом XIX – поч. XX ст. за такими напрямками:

– *організаційний*: охоплював *форми традиційні* (виконання окремими з науковців обов'язків ректора, деканів, секретарів, членів університетської та факультетських рад; здійснення наставництва й організація підготовки професорських стипендіатів до педагогічної діяльності; участь в облаштуванні навчально-допоміжних установ університету, проведення конкурсів для заняття вакантних посад) й *специфічні* (участь у роботі училищного комітету, візитації навчальних закладів (I етап); відокремлення фармакології від фармації (II етап); ініціювання поділу фізико-математичного факультету на відділення (III етап), створення умов для реалізації шпитальної практики студентів-медиків (III етап), організація «посилених занять» з

військово-польової хірургії для випускників під час військових дій (III етап), надання пропозицій щодо укладання фінансового кошторису університету для покращення організації медичної та фармацевтичної освіти (III етап); пошуки ресурсів для будівництва й облаштування навчально-допоміжних установ (IV етап), участь у роботі факультетських комісій з підготовки й обговорення міністерських законопроектів та університетських правил, організаційних засад функціонування університетів (IV етап);

– *навчальний*: утілювався в *формах* (лекційні, практичні, лабораторні заняття, шпитальна практика студентів-медиків), *методах* (бесіди, колоквиуми, екскурсії тощо), *засобах* (атласи, музейні експозиції, демонстрація хворих та природничих колекцій, застосування «чарівного ліхтаря», лабораторного устаткування) та *видах* (розвивальне, демонстраційне, проблемне); уведенні спеціальних курсів для посилення диференціації й спеціалізації змісту освіти (переважно IV етап), здійсненні контролю якості знань, умінь та навичок; поєднанні групової й індивідуальної роботи студентів та слухачів;

– *навчально-методичний* (вибір та рекомендація здобувачам освіти творів учених; написання, переклад зарубіжних підручників і навчальних посібників; участь у літографуванні лекцій; рецензування праць навчально-методичного характеру; вироблення підходів до перекладу наукових праць з медицини);

– *науково-дослідницький* (організація ботанічних екскурсій, укладення гербаріїв, вивчення природних багатств Слобожанщини й підросійської України, проведення досліджень на базі навчально-допоміжних установ університету з публікацією та обговоренням їхніх результатів на засіданнях факультетських рад, співпраця з представниками вітчизняних та закордонних науково-освітніх центрів; визначення тематики та здійснення керівництва й рецензування студентських наукових творів; захист дисертацій; започаткування наукових напрямів і закладення підвалин наукових шкіл; участь у роботі наукових товариств при Харківському університеті й публікації на сторінках їхніх періодичних часописів; здійснення стажувань та тривалих творчих відряджень у межах країни та за кордон; залучення студентів до обговорення актуальних проблем медицини й природознавства в наукових товариствах і студентських гуртках; преміювання студентів тощо);

5. Узагальнено *досвід громадсько-просвітницької діяльності* науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини впродовж досліджуваного періоду:

– *у межах університетського простору* (популяризація знань і заклики до розв'язання соціально значущих питань виголошенням та опублікуванням промов на урочистих подіях університету й засіданнях рад факультетів; вияви доброчинності й приватної ініціативи щодо облаштування навчально-допоміжних установ (зокрема для потреб військового відомства), підтримки нужденних студентів університету та публікацій студентів-медиків; надання від імені професорської колегії консультацій представникам державних і громадських установ, хворим воїнам; залучення жінок до освітньої й наукової діяльності, ініціювання проведення досліджень для забезпечення армії лікарськими препаратами, читання публічних лекцій на базі університету;

– *поза межами університетського середовища*: участь в організації та роботі громадсько-просвітницьких товариств («Харківське товариство благодійності», ХМТ, ХФТ, «Харківське товариство поширення в народі грамотності», «Харківське товариство сприяння фізичному вихованню дітей та піклуванню про них», «Педагогічне товариство сприяння справі виховання» тощо); сприяння організації дозвілля,

популяризації та облаштуванню народних ігор, літніх колоній для відпочинку дітей, інституалізації приватної жіночої освіти; організація роботи з'їзду розумних розваг у Харкові; просвітянство під час приватної лікарської практики, виявлення готовності лікувати хворих безкорисливо; поповнення інформаційного простору матеріалами просвітницького змісту; виконання обов'язків редакторів, дописувачів часописів медичного, медично-ветеринарного, природничого та фармацевтичного профілю; надання експертних оцінок у судових установах; участь у роботі державних органів влади і земств; організаційна та благодійна діяльність на користь освітніх установ Слобожанщини; підтримка громадського та національного, природоохоронного рухів; сприяння відкриттю та функціонуванню дослідницьких установ на базі ХМТ (Харківський Пастерівський інститут і Бактеріологічна станція, з 1887); ХФТ – (Інститут з відділеннями хіміко-фармацевтичним та хіміко-бактеріологічним, з 1913), Жіночого медичного інституту ХМТ (з 1910).

6. Визначено прогностичні тенденції розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини в контексті медичної та фармацевтичної освіти: на *макрорівні* (розроблення нормативно-правового забезпечення неперервної освіти фахівців медичного та фармацевтичного профілю протягом життя, підвищення соціального статусу науковців медичного та фармацевтичного спрямування тощо), *мезорівні* (сприяння гуманізації, гуманітаризації, фундаменталізації, індивідуалізації, інтернаціоналізації вищої медичної та фармацевтичної освіти; збереження національної й регіональної специфіки створення освітнього середовища ЗВМ(Ф)О, медичних та фармацевтичних факультетів університетів; поєднання інноваційних форм і методів навчання, педагогічно доцільних традицій при підготовці фахівців медичного й фармацевтичного профілю; утвердження серед представників наукової спільноти підприємницької культури); *мікрорівні* (сприяння розвитку формальної, неформальної та інформальної освіти; активізація діяльності вчених в інформаційному просторі; залучення науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти до системної участі в роботі наукових товариств, поширення практики соціального партнерства, виявлення волонтерської допомоги, організації функціонування громадсько-просвітницьких установ, створення здоров'язбережувального середовища закладу вищої освіти).

Проведене наукове дослідження не вичерпує сповна всіх аспектів наукової проблеми, що була порушена. Подальшого наукового осмислення, вивчення та аналізу потребують проблеми теорії і практики педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності представників вищої медичної й фармацевтичної школи протягом ХХ – початку ХХІ ст., питання становлення й розвитку наукових шкіл Слобожанщини в галузі медицини й фармації.

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації:

Монографії:

1. **Lutaieva T.** Promotion of healthy lifestyle: historical and pedagogical aspect. Transformations in Contemporary Society: Social Aspects. Monograph. Opole : The Academy of Management and Administration in Opole, 2017. P. 331–337.

2. **Лутаєва Т. В.** Педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність фундаторів вищої медичної та фармацевтичної освіти: регіональний історико-педагогічний аспект.

Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2019. 599 с.

Наукові праці у провідних фахових виданнях України:

3. **Лутаєва Т. В.** Життя та діяльність Л. І. Мечникова – освітянина, ученого, громадського діяча. *Наукові записки : зб. наук. статей.* Серія: «Педагогічні та історичні науки». Київ, 2012. № 105. С. 122–129.
4. **Лутаєва Т. В.** Аналіз просвітницько–педагогічної діяльності П. І. Ковалевського в контексті проблеми виховання особистості. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр.* Запоріжжя, 2013. Вип. 33 (86). С. 43–49.
5. **Лутаєва Т. В.** Роль А. М. Краснова в організації екскурсійної діяльності у вітчизняних вищих навчальних закладах. *Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр.* Харків, 2013. Вип. 13. С. 113–124.
6. **Лутаєва Т. В.** Формування творчого потенціалу науковців Харківського університету – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні. *Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр.* Харків, 2013. Вип. 34. С. 59–70.
7. **Лутаєва Т. В.** Історіографія діяльності педагогічних персоналій Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.). *Педагогічний дискурс : зб. наук. пр.* Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 421–427.
8. **Лутаєва Т. В.** Педагогічні ідеї та діяльність В. Я. Данилевського в контексті організації освіти дорослих. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи : зб. наук. пр.* Київ ; Луганськ, 2014. Вип. 1 (8). С. 229–239.
9. **Лутаєва Т. В.** Педагогічні цінності харківських освітян – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (друга пол. XIX – початок XX ст.). *Проблеми освіти : наук. зб.* Київ, 2014. Вип. 79. С. 87–93.
10. **Лутаєва Т. В.** Просвітницька діяльність харківських науковців–медиків та природодослідників: історико-педагогічний аспект. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* Суми, 2015. № 3 (47). С. 200–211.
11. **Лутаєва Т. В.** Роль викладача у формуванні особистості майбутніх фахівців медико-фармацевтичної галузі: історико-педагогічний аспект. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи : зб. наук. пр.* Київ, 2015. Вип. 1 (10). С. 105–115.
12. **Лутаєва Т. В.** Педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні – як категорійно-понятійна проблема. *Педагогіка та психологія : зб. наук. пр.* Харків, 2015. Вип. 51. С. 173–185.
13. **Лутаєва Т. В.** Проблема формування здорового способу життя в науково–педагогічній спадщині вчених Слобожанщини (XIX – поч. XX ст.). *Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр.* Харків, 2015. Вип. 37. С. 86–95.
14. **Лутаєва Т. В.** Інтеграція науки й освіти як умова розвитку вищої медичної та фармацевтичної школи у XIX – на початку XX ст. *Інженерні та освітні технології : щоквартальний науково-практичний журнал.* Кременчук, 2015. № 4. С. 26–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/itot_2015_4_5 (дата звернення: 03.12.2017).
15. **Лутаєва Т. В.** Науково-педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність Володимира Фавра. *Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр.* Серія : Педагогічні науки. Київ, 2016. Вип. 2 (31). С. 73–87.
16. **Лутаєва Т. В.** Внесок фундаторів вітчизняної медичної й фармацевтичної освіти у діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності. *Педагогіка та*

психологія : зб. наук. пр. Харків, 2017. Вип. 57. С. 221–235.

17. **Лутаєва Т. В.** Напрями громадсько-просвітницької діяльності науковців Харківського медичного товариства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць. Харків, 2017. Вип. 41. С. 104–117.

18. **Лутаєва Т. В.** Проблема фізичного виховання особистості у науково-педагогічній спадщині науковців Слобожанщини. *Педагогіка та психологія* : зб. наук. пр. Харків, 2017. Вип. 56. С. 331–342.

19. **Лутаєва Т. В.** Роль науковців Слобожанщини в організації роботи медичних музеїв вищих навчальних закладів в XIX – на початку XX ст. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2017. № 4 (68). С. 200–215.

20. **Лутаєва Т. В.** Громадсько-просвітницька діяльність науковців-медиків та природодослідників Харківського університету (1863–1883 рр.). *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць. Харків, 2018. Вип. 43. С. 191–210.

21. **Лутаєва Т. В.** Чинники інтенсифікації громадсько-просвітницької діяльності фундаторів вітчизняної медичної й фармацевтичної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 44. С. 159–176.

22. **Лутаєва Т. В., Жукова О. А.** Роль науковців Слобожанщини у поповненні інформаційного простору матеріалами просвітницького характеру: регіональний історико-педагогічний підхід. *Теорія та методика навчання та виховання* : зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 47. С. 63–78 (Особистий внесок здобувача: 0,8 умов. друк. арк.).

23. Ovsianikova A. V., **Lutaieva T. V.** Formation of future doctors' professional culture. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 45. С. 92–98. (Особистий внесок здобувача: 0,3 умов. друк. арк.).

Наукові праці у виданнях, індексованих у наукометричній базі Web of Science:

24. **Lutaieva T.** Moral and ethical education of youth in scientific and pedagogical heritage of Slobozhanshchina scholars (the second half of 19th – early 20th century). *Advanced education*. Kyiv, 2017. № 7. P. 73–79.

Наукові праці в зарубіжних наукових періодичних виданнях:

25. **Лутаєва Т. В.** Частная инициатива в образовании ученых высшей медико-фармацевтической школы Харьковской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.). *Научный результат : сетевой науч.-практ. журнал*. Серия «Педагогика и психология образования». Белгород, 2014. Т. 1. Вып. № 2. С. 28–35.

26. Aljokhina N., **Lutaieva T.** Psychological and pedagogical conditions of multicultural competence of future specialists in medical and pharmaceutical industry. *Europejskie studia humanistyczne : Państwo i Społeczeństwo*. Kraków, 2014–2015. № 2. P. 44–55 (Особистий внесок здобувача: 0,33 умов. друк. арк.).

27. **Lutaieva T., Fesenko V., Alokchina N.** Role of intercultural communications in implementation of innovations in higher education: historical and pedagogical aspect. *Europejskie studia humanistyczne : Państwo i Społeczeństwo*. Kraków, 2017. № 1. P. 140–153. (Особистий внесок здобувача: 0,2 умов. друк. арк.).

Наукові праці апробаційного характеру за темою дисертації:

28. **Лутаєва Т. В.** Організація самостійної роботи майбутніх медиків та фармацевтів у Харківському університеті (друга пол. XIX – початок XX ст.). *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ, 2014. Вип. 31. Т. 2 (10): Темат. вип. «Міжнародні Челпанівські

психолого-педагогічні читання». Додаток 4. С. 254–261.

29. **Lutaieva T. V., Ovsyannikova A. V.** The directions of teacher's research work in higher medical and pharmaceutical school (19th–early 20th century). *Science, Technology and Higher Education : materials of the VI International research and practice conference*. Westwood, 12 th – 13 th Nov., 2014. P. 199–203 (Особистий внесок здобувача: 0,3 умов. друк. арк.).

30. **Лутаєва Т. В.** Просвітницька діяльність як напрям реалізації творчого потенціалу науковців медиків та природознавців Імператорського Харківського університету. *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*, 26–27 берез. 2015 р. В 2 т. Суми, 2015. Т. 2. С. 114–117.

31. **Лутаєва Т. В., Кайдалова Л. Г.** Світовий досвід і тенденції розвитку університетської освіти : навч. посібн. Харків : НФаУ, 2015. 168 с. (Особистий внесок здобувача: 5 умов. друк. арк.).

32. **Лутаєва Т. В., Кайдалова Л. Г.** Формування у викладача мотивації до впровадження освітніх інновацій. *Vzdelávanie a spoločnosť medzinárodný nekonferenčný zborník*. Prechov, 2016. P. 341–346. URL : <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova8> (дата звернення: 03.12.2017) (Особистий внесок здобувача: 0,2 умов. друк. арк.).

33. **Лутаєва Т. В., Рудакова О. В.** Упровадження навчальних екскурсій при підготовці фахівців фармацевтичної галузі. *Фармація XXI століття: тенденції та перспективи : матеріали VIII Національного з'їзду фармацевтів України*, 13–16 вересня, 2016. У 2 т. Харків, 2016. Т. 2. С. 354 (Особистий внесок здобувача: 0,03 умов. друк. арк.).

34. **Лутаєва Т. В.** Упровадження особистісно орієнтованого підходу при підготовці майбутніх фахівців медичної та фармацевтичної галузі: історико-педагогічний аспект. *Фармацевтична наука та практика: проблеми, досягнення, перспективи розвитку : матеріали I наук.-практ. Інтернет-конференції з міжнародною участю*, 24–25 березня 2016 р. / ред. кол. : О. Ф. Пімінов та ін. Харків, 2016. С. 346–347.

35. **Лутаєва Т. В.** Розвиток професійних та особистісних компетентностей працівників медичної та фармацевтичної галузі: історико-педагогічний аспект. *Компетентнісний підхід в освіті та професійній діяльності : матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції*, 19–20 квіт. 2018 р. Харків, 2018. С. 113.

36. **Лутаєва Т. В.** Цінність науково-педагогічної спадщини І. І Мечникова у контексті дослідження проблеми соціального благополуччя. *Матеріали Норвезько-Української конференції, присвяченої діяльності Ф. Хансена в Україні у 1921–1922 роках*, 10–11 жовт. 2019 р. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 106–108. URI: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15018> (дата звернення: 1.02.2020).

37. **Лутаєва Т. В.** Особливості організації освіти дорослих в університетському просторі: історико-педагогічний аспект. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*, 12 груд. 2019 р. Харків, 2019. С. 56–58.

38. Рудакова О. В., **Лутаєва Т. В.** Упровадження інтерактивного навчання у процес підготовки майбутніх фахівців галузі охорони здоров'я. *Проблеми та шляхи реалізації компетентнісного підходу в сучасній освіті : матеріали Міжнародної науково-методичної Інтернет-конференції*, 14–15 трав. 2020 р. / за заг. ред. О. А. Жукової. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 176–180. (Особистий внесок здобувача: 0,1 умов. друк. арк.).

АНОТАЦІЇ

Лутаєва Т. В. Педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (XIX – поч. XX століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук (доктора наук) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

У дисертації представлено цілісний аналіз проблеми становлення та розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в широких хронологічних межах (XIX – поч. XX ст.). Охарактеризовано історіографію (дореволюційна, радянська, сучасна українська, зарубіжна) та джерельну базу дослідження. Розкрито термінологічне поле досліджуваної проблеми й визначено методологічні підходи до її вивчення. Уперше в українській історико-педагогічній науці виявлено передумови, обґрунтовано етапи педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини – фундаторів вітчизняної вищої медичної й фармацевтичної освіти упродовж XIX – поч. XX ст., схарактеризовано зміст і напрями педагогічної діяльності, узагальнено досвід громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини впродовж досліджуваного періоду. Визначено прогностичні тенденції розвитку педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини в контексті розбудови медичної та фармацевтичної освіти в Україні.

Ключові слова: педагогічна діяльність, громадсько-просвітницька діяльність; фундатори вищої медичної та фармацевтичної освіти, науковці-медики, природодослідники, Слобожанщина, Харківський університет.

Lutaieva T. V. Pedagogical, public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna scientists – founders of Medical and Pharmaceutical education in Ukraine (19th – early 20 th centuries). – The manuscript.

Thesis for an academic degree of Doctor of Pedagogical Sciences (Doctor of Sciences), Specialty 13.00.01 – General Pedagogy and history of Pedagogics (011 – Educational, Pedagogical Sciences). – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

In the thesis the integral systematic analysis of the incipience and development of pedagogical, public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna scientists – founders of Medical and Pharmaceutical education in Ukraine during the 19 th– early 20th centuries have been executed for the first time in Ukrainian historical and pedagogical science. The content and directions of development of a certain problem in pre-revolutionary, Soviet, Ukrainian post-Soviet and foreign historiography are analyzed. The following groups of sources were used in the research: legislative acts and normative documents of Ministry of Internal Affairs, Ministry of National Education etc.; documents on activity of Kharkiv University; archival files; statistical publications and historical reference publications; speeches and reports, literary works and publications, biographical essays; didactic sources; memories; periodicals; researches. The methodological concepts of the studied problem were defined. It is revealed that the preconditions of the genesis of pedagogical and public-educational activity of Slobozhanshchyna medical

scientists and naturalists in the period of the 19th– early 20th centuries were identified by the following factors: socio-economic, socio-political; socio-cultural; geopolitical.

The stages of pedagogical, public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists during the 19th– early 20th centuries have been identified. The first stage (1804–1834) is the incipience of pedagogical and enlightenment activity of medical scientists and naturalists of Slobozhanshchyna in the educational space of Kharkiv University, manifestations of their public and enlightenment activity outside the University. The second stage (1835–1862) – expansion of directions, forms, content of pedagogical and enlightenment activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists as a result of revision of approaches to the process of training of medical and pharmaceutical officials and legislative regulation of public-enlightenment initiatives. The third stage (1863–1883) – deepening the content of pedagogical activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists in certain areas and reviving the manifestations of their socially useful activity in the context of the growth of the social and enlightenment movement. The fourth stage (1884–1917) – increasing the requirements for pedagogical and intensification of public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists against the background of implemented and projected reforms of University education and diversification of forms of public and enlightenment movement.

The content and directions of pedagogical activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists in the organizational, teaching and methodological forms, in the scientific field during the researched period are generalized. During the studied period there were directions of public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists: within the University environment; outside the University environment. Among forms of public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists within the University environment during the researched period, which were characterized, are the following: popularization of knowledge and appeals to the solution of socially significant issues by delivering and publishing speeches at solemn events of the University and meetings of faculty councils; manifestations of charity and private initiative, support of needy University students and publications of medical students; providing on behalf of the faculty of advice to representatives of state and public institutions; involvement of women in educational and scientific activity, initiating research to provide the army with drugs, giving public lectures at the University etc. Among main forms of public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists outside the University during the 19th – early 20th centuries, which were characterized, are the following: participation in the organization and work of public and enlightenment societies; promoting the organization of leisure, summer colonies for children, institutionalization of private women's education, opening and operation of research institutions; participation in charitable events of certain public and enlightenment societies; replenishment of information space with materials of educational content; editorial activity; providing expert assessments in judicial institutions; support of public and national, environmental movements etc.

The thesis defines prognostic developmental tendencies and perspective directions of actualization of valuable ideas and experience of pedagogical, public and enlightenment activity of Slobozhanshchyna medical scientists and naturalists of the 19th– early 20th centuries in the context of development of medical pharmaceutical education in Ukraine.

Key words: pedagogical activity, public and enlightenment activity, founders of higher Medical and Pharmaceutical education, medical scientists, naturalists, Slobozhanshchyna, Kharkiv University.

